

Το μετόχι ως συνιστώσα παραγωγής του αγροτικού χώρου στην Κρήτη.

Η περίπτωση του μετοχιού Ησυχάκη στον Αλικιανό.

Πολυτεχνείο Κρήτης
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Χανιά, Μάιος 2015

Επιμέλεια ερευνητικής εργασίας: Αγγελική Χριστάκη
Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Αμαλία Κωτσάκη

Το μετόχι ως συνιστώσα παραγωγής του αγροτικού χώρου στην Κρήτη.

Η περίπτωση του μετοχίου Ησυχάκη στον Αλικιανό.

Επιμέλεια ερευνητικής εργασίας: Αγγελική Χριστάκη

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Αμαλία Κωτσάκη

Χανιά, Μάιος 2015

Περιεχόμενα

α. εισαγωγή	11
σκοπός της εργασίας	13
αντικείμενο της εργασίας	13
Αλικιανός, Μετόχι Ησυχάκη	14
βιβλιογραφική ανασκόπηση	20
β. μέθοδος	21
μέθοδος συλλογής στοιχείων	23
ερμηνευτική μέθοδος	23
υπόθεση εργασίας	25
τα αναλυτικά ερωτήματα	27
γ. ευρήματα	29
1. Βυζαντινή Αυτοκρατορία	33
330-824μ.Χ.	35
824-961μ.Χ.	36
961-1204μ.Χ.	36
13ος-14ος αι.	39
το χωριό ως θεσμός	40
τα ζευγολατιά	41

2. Ενετοκρατία	45
η ενετική εισαγωγή του φέουδου, πρόγονου του μετοχιού	47
το φέουδο	50
η ταξινόμηση των προσόδων	52
κοινωνικές τάξεις	54
βενετικός εποικισμός	58
η άλωση της Βενετικής παρουσίας στην Κρήτη	59
ΜΕΤΟΧΙ ΗΣΥΧΑΚΗ ΦΑΣΗ 1 ^η	61
3. Οθωμανική Αυτοκρατορία	71
τα τιμάρια	75
κατάστιχα τιμαρίων	79
φόροι και συντήρηση	83
μεταναστεύσεις-εποικισμός	83
τουρκικός εποικισμός	84
το σύστημα εξουσίας	87
οι γενικοί χαρακτήρες της οικονομίας	89
αιγυπτιακή κατοχή	90
ΜΕΤΟΧΙ ΗΣΥΧΑΚΗ ΦΑΣΗ 2 ^η	93
στάδιο 1 ^ο : χαμάμ	93

στάδιο 2 ^ο : πύργος	101
στάδιο 3 ^ο : επέκταση	111
4 . 20^{ος} αιώνας	119
η μετάβαση στον 20 ^ο αιώνα	121
το μετόχι σαν έννοια	127
η σημασία της καλλιέργειας στα μετόχια	129
ΜΕΤΟΧΙ ΗΣΥΧΑΚΗ ΦΑΣΗ 3 ^η	133
στάδιο 1 ^ο : Μετόχι Ησυχάκη	133
στάδιο 2 ^ο : Επέκταση μετοχίου Ησυχάκη	145
στάδιο 3 ^ο : Γερμανική κατοχή	155
Ερμηνεία	167
Βιβλιογραφία	175
Διαδίκτυο	179

α. εισαγωγή

Η αγροτική οικονομία στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στην Κρήτη εξελίχθηκε μέσα από το πέρασμα των αιώνων και διαμορφώθηκε ανάλογα από τον εκάστοτε κατακτητή. Ο αγροτικός χώρος αντίστοιχα, εξελίχθηκε σε αυτό που είναι σήμερα, μέσω συγκεκριμένων οικονομικών μηχανισμών. Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλαν τα σημερινά μετόχια που αποτέλεσαν το μέσο αλλά και τη βάση για τη σύσταση της αγροτικής οικονομίας.

ΣΚΟΠΟΣ της εργασίας_

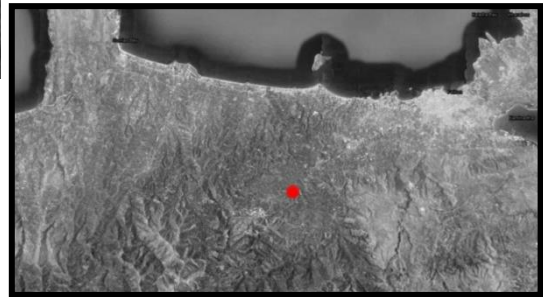
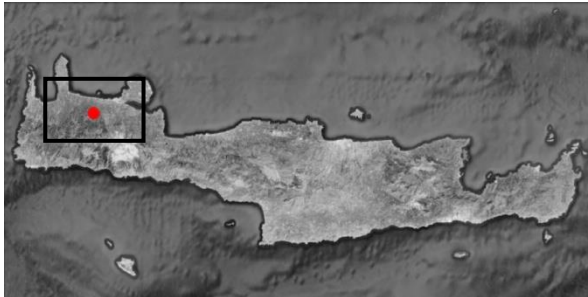
Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση ιδιαιτεροτήτων στην εξέλιξη του αγροτικού χώρου στην Κρήτη σε σχέση με το θεσμό της ιδιοκτησίας και της επιρροής στο αγροτικό τοπίο, μέσα από την ιδιότυπη μορφή των μετοχιών.

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ της εργασίας_

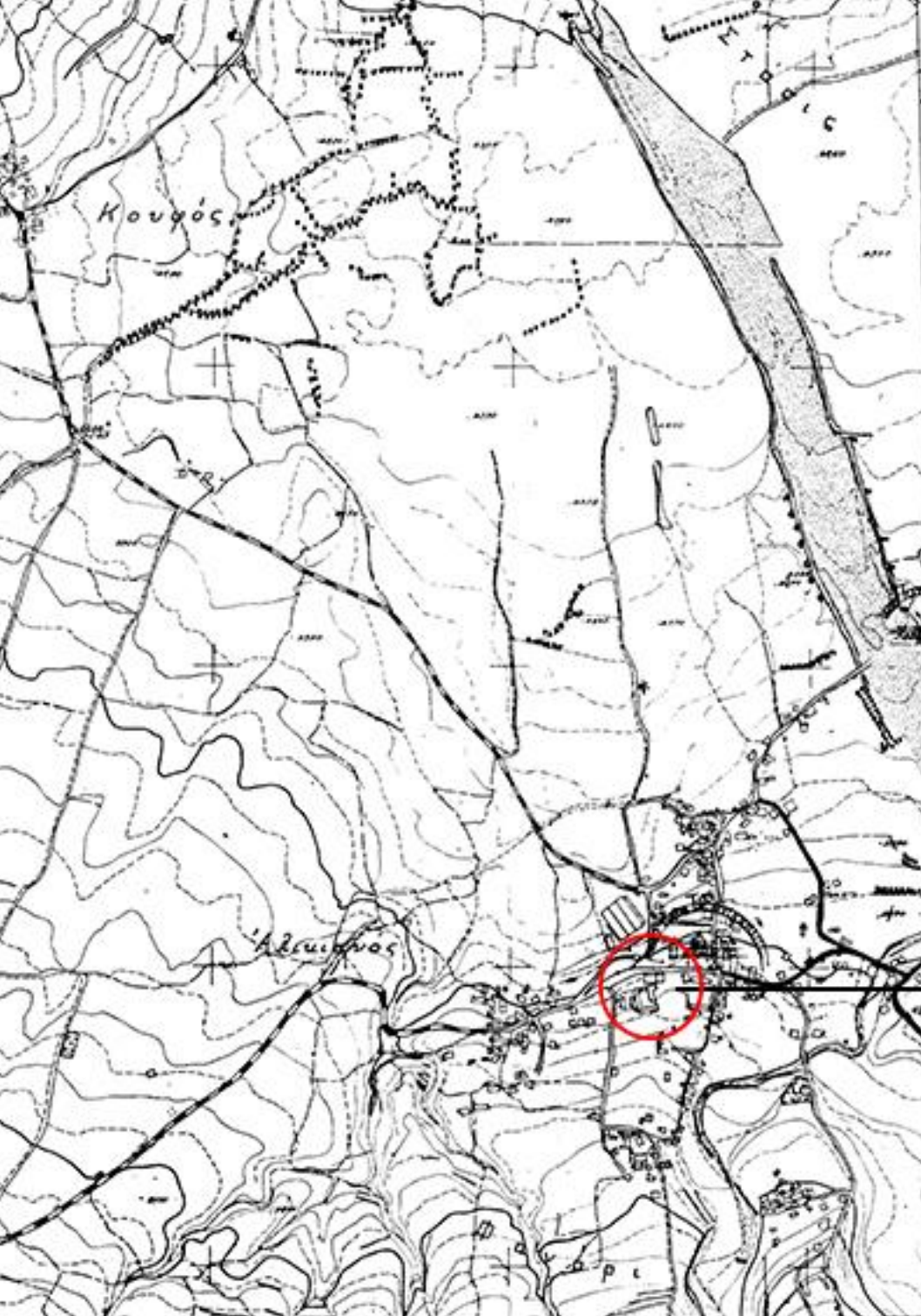
Αντικείμενο της εργασίας είναι **τα μετόχια** και συγκεκριμένα το μετόχι Ησυχάκη στον Αλικιανό, της δημοτικής ενότητας Μουσούρων. Μέσα από την αναζήτηση για τους μηχανισμούς της αγροτικής οικονομίας στην Κρήτη και την ιστορική εξέλιξή τους, διαπιστώνουμε πως η ανάγκη έκφρασή της οδήγησε στη δημιουργία αυτόνομων συγκροτημάτων, όπως είναι τα σημερινά μετόχια.

Αλικιανός, Μετόχι Ησυχάκη__

Στην εργασία παρουσιάζεται το μετόχι Ησυχάκη στον Αλικιανό. Η ιστορική κωμόπολη του Αλικιανού ανήκει στην επαρχία Κυδωνίας του Νομού Χανίων και είναι η έδρα της δημοτικής ενότητας Μουσούρων, του δήμου Πλατανιά. Βρίσκεται 12 χλμ. νοτιοδυτικά των Χανίων, σε κατάφυτο λεκανοπέδιο, που διασχίζει ο ποταμός Καιρίτης, γνωστός ως αρχαίος Ιάρδανος. Η ύπαρξή του Αλικιανού, με αυτό το όνομα, είναι γνωστή από τα χρόνια της Ενετοκρατίας.¹

¹ http://www.eks-ik.eu/dimosieyseis-ekdoseis/arthra-meletes/25-mia-syntomi-istoria-tou-alikianoyn#_ftn1

χάρτης που απεικονίζει
τα όρια του οικισμού

μετόχι Ησυχάκη

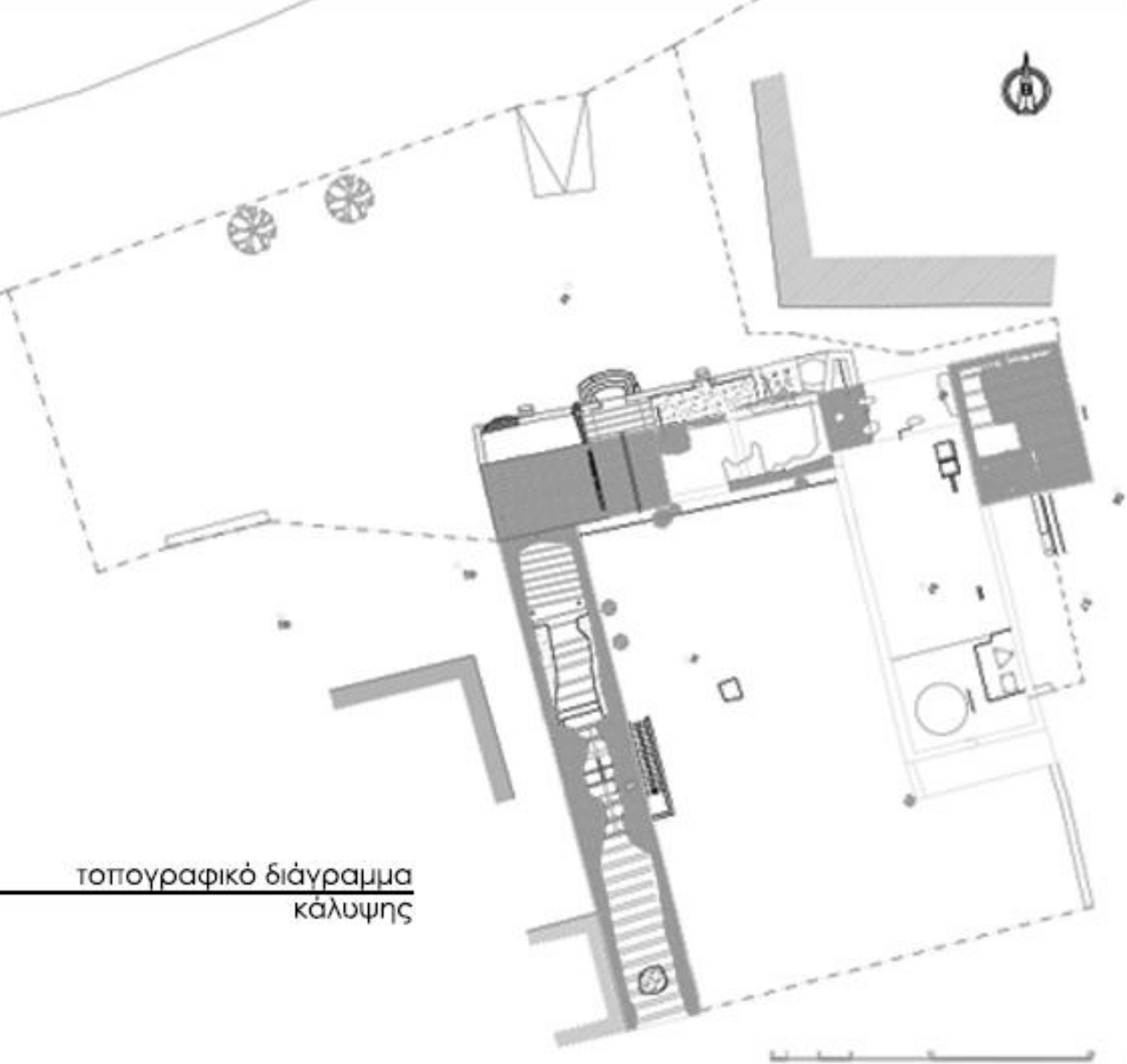
--- όρια οικισμού

Ο Αλικιανός ήταν φέουδο της οικογένειας *Da Molin*. Οι *Da Molin* ήταν στρατιωτικοί και πολέμησαν κατά των Κρητικών επαναστατών.²

Συγκεκριμένα, ο Γεώργιος Καψωμένος αναφέρει: «Εις το Κέντρον της κωμοπόλεως και παρά την οδόν την άγουσαν προς Βατόλακκον υπάρχει εν μέσω πλουσίων δενδροκήπων κτιριακόν συγκρότημα, σχήματος τετραγώνου με πλακόστρωτον εσωτερικήν αυλήν, φερόμενον υπό το

² Στέργιος Γ. Σπανάκης, *ΚΡΗΤΗ Β' ΤΟΜΟΣ, Τουρισμός - Ιστορία - Αρχαιολογία*, Ηράκλειο Κρήτης, εκδ. Βαγγέλη Σφακιανάκη, Ηράκλειο Κρήτης, σελ.42

τοπογραφικό διάγραμμα
κάλυψης

όνομα 'Μετόχι του Ησυχάκη'. Η βόρεια πλευρά του κτίσματος, κατά μικρόν τμήμα αυτής υψούται εις τρεις ορόφους και δεσπόζει της γύρω περιοχής ως υπερήφανος φωλεά αετών. Εις το ενδιαίτημα τούτο ο στρατηγός Τιμολέων Βάσσος³ είχε εγκαταστήσει το στρατηγείον του κατά το 1897.»⁴

Όπως αναφέρεται και παραπάνω, το μετόχι ήταν περικλειστο συγκρότημα τετράγωνου σχήματος με εσωτερική αυλή. Ένα τμήμα νότια του μετοχιού, έχει γκρεμιστεί και ξανακατασκευαστεί από την αρχή. Υπάρχουν όμως ακόμα τμήματα των αυθεντικών τοίχων του μετοχιού κάτω από το νέο κτίσμα, που μαρτυρούν ότι είχε χτιστεί για πρώτη φορά τη περίοδο της Ενετοκρατίας.

τμήμα μετοχιού
που έχει γκρεμιστεί

³ Εκ των νεοτέρων γεγονότων αναφέρομεν την εγκατάστασιν ενταύθα του στρατηγείου του Τιμολέοντος Βάσσου, Αρχηγού των Ελληνικών Στρατευμάτων Κατοχής, αποσταλέντων υπό της Ελευθέρας Ελλάδος κατά των εναντίον των Τούρκων Κρητικήν Επανάστασιν του 1897.

[Γεώργιος Δ. Καψωμένος, *Ο Αλικιανός και τα μνημεία του*, Τυποβιβλιοχαρτεμπορική Χανίων, Τουριστική Έκδοση, Χανιά 1958, σελ.7]

⁴ Ο.π., σελ.12

Παρακάτω ακολουθεί ένα απόσπασμα ποιήματος προς τον Τιμολέοντα Βάσσο, αρχηγό του στρατού της Ελλάδος στη Κρήτη το 1897:

«[...]Τότε μας στέλνει η Ελλάς για να μας ευχαριστήσει
τον ήρωα τον αρχηγό Βάσο να πολεμήσει
ήταν στα ενενήντα επτά τση δέκα τρεις Φλεβάρη
που' ρθε και ξεβαρκάρησε στα Λικιανού καθήζη
και το στρατό του έβγαλε το Πλατανιά γεμίζει.
Χίλια καλώς ορίσετε να ζείτε πολλά χρόνια
στρατό όπου μας φέρετε τροφή φισέκια και κανόνια.
Μα τώρα το πιστεύομε πως θα λευθοροθούμε
που' ρθε Ελληνικό στρατό στη χώρα θε να μπούμε.
Και ως τα κούσαν χριστιανοί πλήθος εσυναχθήκα
Κ' επήγαν εις τα Λικιανού και τον αποδεχθήκα.
Και τον εχαιρετίξανε και πέκει τον ρωτούνε
Αν είλθετε για πόλεμον και μεις να τοιμασθούμε[...]
[...]Τότες διατάσει το στρατό ο αρχηγός ο Βάσος
Να πέσου μέσα στη τουρκιά σαν τη φωτιά στο δάσος.[...]

[Την 1 Νοεμβρίου 1900. Εγράφη διά χειρός Αναγνώστη
Βλάχου εν χωρίω Τσικαλαργιά.]⁵

⁵ Ποιήματα Τιμολέοντος Βάσσου και Ιωάννου Καλογεργή υπό Αναγνώστου Γ. Βλάχου, Οπλαρχηγού, Χανιά, σελ.9-10

βιβλιογραφική ανασκόπηση_

Η βιβλιογραφία σχετικά με την αγροτική οικονομία και τον αγροτικό χώρο στην Ελλάδα και ειδικότερα στη Κρήτη, είναι περιορισμένη. Ακόμα πιο περιορισμένη η βιβλιογραφία σχετικά με τα μετόχια.

Ως βιβλία αναφοράς χρησιμοποιήθηκαν τα εξής:

_Ασδραχάς Σπύρος, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003

_Ασδραχάς Σπύρος, *Μηχανισμοί της Αγροτικής Οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978

_Γάσπαρης Χαράλαμπος, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13ος - 14ος αι.*, Αθήνα 1997

β. μέθοδος

μέθοδος συλλογής στοιχείων_

Η συλλογή στοιχείων βασίστηκε σε:

_έρευνα πεδίου

_αρχειακή έρευνα

Ιστορικό αρχείο Κρήτης, Διεύθυνση Αγροτικής Οικονομίας και Κτηνοτροφίας του Υπουργείου Γεωργίας στα Χανιά.

_βιβλιογραφική έρευνα

Η συλλογή των στοιχείων έγινε από τη Βιβλιοθήκη του Πολυτεχνείου Κρήτης, από τη Βιβλιοθήκη του ΕΜΠ στην Αθήνα, από τη Βικελαία Βιβλιοθήκη στο Ηράκλειο Κρήτης καθώς και από το διαδίκτυο.

ερμηνευτική μέθοδος_

Αρχικά, γίνεται μία προσπάθεια κατανόησης βασικών όρων που διέπουν την αγροτική οικονομία και την οριοθετούν. Τα μετόχια, και τα προηγούμενα από αυτά χωρικά σύνολα, αποτελούν το μέσο οριοθέτησης και εξέλιξης της τοπικής οικονομίας. Για αυτό το λόγο, οι επιπτώσεις της αγροτικής οικονομίας έχουν άμεσο αντίκτυπο σε αυτά τα χωρικά σύνολα.

Η ερμηνεία που θα επιχειρηθεί βασίζεται στην ανάλυση και στη μελέτη ενός συγκεκριμένου μετοχίου παράλληλα με την ιστορική εξέλιξή του.

Για τη καλύτερη προσέγγιση του θέματος, επιχειρείται ένας χρονολογικός διαχωρισμός με βάση την εναλλαγή της εξουσίας, που αποτέλεσε το βασικό άξονα εξέλιξης των μετοχιών. Συγκεκριμένα, η έρευνα αυτή ξεκινάει από εκεί όπου συναντάμε χωρικά σύνολα που αποτέλεσαν τη βάση της εξέλιξης των μετοχιών, δηλαδή από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Στη συνέχεια, ακολουθούν η Βενετική Επικράτεια, η Οθωμανική Αυτοκρατορία, φτάνοντας στο τέλος στη σημερινή εποχή.

Στην εργασία παρουσιάζεται το μετόχι Ησυχάκη στον Αλικιανό, ξεκινώντας από την 1^η φάση κατασκευής του κατά τη περίοδο της Ενετοκρατίας. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η 2^η φάση, τη περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπου η κατασκευή του χωρίζεται σε τρία στάδια. Το 1^ο στάδιο περιλαμβάνει τη κατασκευή του χαμάμ, το 2^ο τη κατασκευή του πύργου και το 3^ο την επέκταση του μετοχίου. Η 3^η φάση του μετοχίου συνεχίζεται στον 20^ο αιώνα, όπου χωρίζεται επίσης σε τρία στάδια. Στο 1^ο στάδιο το μετόχι επεκτείνεται υπό την ιδιοκτησία του Ησυχάκη. Στο 2^ο στάδιο το μετόχι συνεχίζει την επέκτασή του, και στο 3^ο και τελευταίο είναι πλέον υπό Γερμανική κατοχή.

Σήμερα, έπειτα από το άθροισμα των προσθηκών στον αρχικό όγκο έχει προκύψει ένα περίκλειστο κτιριακό συγκρότημα με εσωτερική

αυλή, συνολικού εμβαδού 1250 τ.μ., εκ των οποίων τα 450 τ.μ. αποτελούν την αυλή και τα υπόλοιπα 800 τ.μ. το κυρίως κτίσμα.⁶

Το 1994 κρίθηκε διατηρητέο από την 7^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων. Από το 2001 ανήκει στο Δήμο Μουσούρων μετά τη δωρεά που έγινε από την οικογένεια Ησυχάκη και πλέον από το 2010 στον Καλλικρατικό Δήμο Πλατανιά.

υπόθεση εργασίας_

Ο αγροτικός χώρος και ο τρόπος εξέλιξής του υπό τη διαχείριση των κατακτητών οδήγησε στη διαμόρφωση συγκεκριμένων και οριοθετημένων νομικά χώρων που μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις εκάστοτε οικονομικές ανάγκες. Η οικονομία λοιπόν, λειτούργησε ως αρωγός για τη διαμόρφωση των απαιτούμενων χώρων που θα δύναται να αποφέρουν το καλύτερο οικονομικά αποτέλεσμα στον κατακτητή.

Οι ευρύτεροι χώροι μπορεί να άλλαζαν όνομα και έκταση, δεν άλλαζαν όμως, τη βασική τους σύσταση. Αποτελούσαν δηλαδή ένα μέσο ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας γύρω από την οποία αναπτυσσόταν ένας κώδικας φορολογικής υποχρέωσης του ιδιοκτήτη του χώρου που παρήγαγε το εκάστοτε προϊόν, προς τον κατακτητή.

⁶ Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος «Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη» της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

Πρόκειται για μία ιστορία που θέλει να δείξει τους μηχανισμούς που ρύθμιζαν την οικονομία στην οποία μετείχαν οι κατακτημένοι ως συντελεστές της παραγωγής είτε γιατί την πραγματοποιούσαν είτε γιατί την ιδιοποιούνταν ως συντελεστές πλέον της αγοράς. Οι κατακτημένοι δεν είχαν, φυσικά, μία οικονομία απολύτως διακριτή από την αντίστοιχη του κατακτητή, της κατακτητικής κοινωνίας κυριολεκτικότερα, γιατί η συντριπτική πλειονότητα της τελευταίας επιδιδόταν στα ίδια έργα με εκείνα των κατακτημένων: καθώς όμως οι κατακτημένοι κυριαρχούσαν πληθυσμιακά, ήταν για το λόγο αυτό οι άμεσοι συντελεστές μίας οικονομίας που άλλωστε ήταν ως προς τους τομείς και τους μηχανισμούς της η ίδια για όλους, κατακτημένους και κατακτητές. Η κατακτητική κοινωνία αποσπούσε μέσω της εξουσιαστικής της ικανότητας ένα πλεόνασμα από υποτελείς και κατακτητές με το οποίο συντηρούσε την ίδια της την εξουσία, δηλαδή το σύστημα της κατάκτησης.⁷

Το μέσο για την επίτευξη των παραπάνω ήταν η εκμετάλλευση του αγροτικού χώρου μέσα από συγκεκριμένα χωρικά σύνολα όπως είναι τα σημερινά μετόχια και όπως ήταν οι 'πρόγονοι' των μετοχιών, που εξελίχθηκαν από κατακτητή σε κατακτητή.

⁷ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.21

τα αναλυτικά ερωτήματα

_Ποιά η σημασία του αγροτικού χώρου στην Κρήτη και πώς εκφράζεται μέσω του εκάστοτε κατακτητή;

_Ποιοί τύποι νομικά οριοθετημένων χώρων οδήγησαν στη σημερινή μορφή των μετοχιών;

_Με ποιο τρόπο συνδέονται οι οικονομικοί μηχανισμοί από τη μία ιστορική περίοδο στην άλλη;

_Με ποιο τρόπο οι 'πρόγονοι' του μετοχιού αποτέλεσαν μέσο επιβολής του κατακτητή;

_Ποια η σύσταση του μετοχιού από τον 20^ο αιώνα μέχρι σήμερα;

_Ποια η συμβολή του μετοχιού Ησυχάκη στον Αλικιανό;

_Ποιος ο κοινός παρονομαστής του εκάστοτε κατακτητή στην εκμετάλλευση του αγροτικού χώρου;

γ. ευρήματα

Η ιδιότυπη μορφή των μετοχιών αναγνωρίζεται στην Κρήτη με διαφορετική ονομασία και διαφορετική έκταση από την περίοδο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και έπειτα. Αυτό συμβαίνει γιατί η εκμετάλλευση της γης δεν έπαψε ποτέ να απασχολεί τον εκάστοτε κατακτητή, καθώς μέσω αυτής του δινόταν η δυνατότητα διάρθρωσης των κοινωνικών τάξεων και κατανομής συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων. Συνεπώς, η οργάνωση της γης προϋπόθετε συγκεκριμένους κανόνες οι οποίοι μπορούσαν να εξυπηρετηθούν στο έπακρο μέσα από συγκεκριμένα χωρικά πλαίσια όπως είναι τα μετόχια.

Κάθε ιστορική περίοδος συνοδεύεται από διαφορετικά χαρακτηριστικά τα οποία αντανακλούν και στην εκμετάλλευση της γης. Τα μετόχια δηλαδή, ως χωρικά σύνολα με συγκεκριμένες ιδιότητες και χαρακτηριστικά εντοπίζονται στις ιστορικές περιόδους που θα μας απασχολήσουν σε αυτή την εργασία. Η μορφή τους και η ονομασία τους είναι αυτά που αλλάζουν ανά περίοδο.

Από τη περίοδο της **Βυζαντινής αυτοκρατορίας** στην Κρήτη, η γη αποτελούσε τη κυριότερη πηγή πλούτου του νησιού, συνεπώς η καλλιέργειά της αλλά και η οργάνωση της με συγκεκριμένες προδιαγραφές αποτέλεσε πρωτεύον στοιχείο για τη καλύτερη εκμετάλλευσή της. Έτσι, συναντάμε τη 'βυζαντινή πρόνοια', πρόδρομο των σημερινών μετοχιών.

Στη συνέχεια, υπό τη **Βενετική επικράτεια**, αναπτύχθηκε το φεουδαρχικό σύστημα και ο θεσμός του 'φέουδου' για τη καλύτερη κατανομή της γης. Μέσα στο φέουδο, που αποτελούσε την ευρύτερη

οργάνωση της γης, υπήρχαν μετόχια και άλλα χωρικά σύνολα όπως τα χωριά.

Κατά τη περίοδο της **Τουρκοκρατίας**, τα φέουδα μετατράπηκαν σε 'τσιφλίκια'. Ξεκινώντας από μία πρώιμη οθωμανική φεουδαρχία, το φεουδαρχικό σύστημα εξελίχθηκε και ολοκληρώθηκε μέσα από την ιδιότυπη μορφή των τσιφλικιών.

Τέλος, από τον **20^ο αιώνα**, όπου λήγει και ο τουρκικός ζυγός μέχρι και σήμερα, εξέλιξη των παραπάνω αποτελούν τα μετόχια που διατηρούν στοιχεία από το πέρασμα της ιστορίας αλλά παράλληλα εξελίσσονται και χρησιμοποιούνται με τα δεδομένα της σύγχρονης καθημερινότητας.

1. Βυζαντινή Αυτοκρατορία

330-824μ.Χ - Πρώτη βυζαντινή περίοδος

824-961μ.Χ - Αραβοκρατία

961-1204μ.Χ - Δεύτερη βυζαντινή περίοδος

330-824μ.Χ. _

Ως την εποχή του Διοκλητιανού (284-305), η Κρήτη αποτελούσε με την Κυρηναϊκή μία ρωμαϊκή επαρχία. Με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού η Κρήτη προσαρτήθηκε για μικρό χρονικό διάστημα στη Μυσία της Μ. Ασίας. Ο Μ. Κωνσταντίνος την προσάρτησε στη μεγάλη διοικητική περιφέρεια του Ιλλυρικού, όπως ονομαζόταν τότε το νότιο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου. Με την οριστική διαίρεση του ρωμαϊκού κράτους το 395 από τον Μ. Θεοδόσιο, η Κρήτη παρέμεινε στο ανατολικό τμήμα του κράτους.⁸

Ως την εποχή του Ιουστινιανού ίσχυσε το παλαιό ρωμαϊκό σύστημα διοίκησης, δηλαδή ο χωρισμός της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία. Η επίκαιρη θέση της Κρήτης από άποψη στρατηγική και εμπορική οδήγησε ασφαλώς τη βυζαντινή διοίκηση να εφαρμόσει και στην Κρήτη τους νέους διοικητικούς θεσμούς. Στο πολύτιμο έργο «Συνέκδημος» του Ιεροκλέους του Γραμματικού, που αναφέρεται στη διοικητική οργάνωση του βυζαντινού κράτους και δημοσιεύτηκε το 535μ.Χ., η Κρήτη εμφανίζεται ως αυτοτελής επαρχία, που κατέχει την ενδέκατη θέση ανάμεσα στις 64 της αυτοκρατορίας. Διοικείται από άρχοντα, που φέρει τον τίτλο του Κονσουλαρίου και εδρεύει στη Γόρτυνα^{9, 10}

⁸ Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990, σελ.128-129

⁹ Διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο της Κρήτης και έδρα του προκαθήμενου της κρητικής Εκκλησίας ήταν κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο η Γόρτυνα.

824-961μ.Χ. _

Το χρονικό διάστημα, που εκτίνεται από το τέλος της πρώτης Βυζαντινής μέχρι και τις αρχές της μέσης Βυζαντινής εποχής, χαρακτηρίζεται από τον *Κάρολο Krumbacher* «σκοτεινοί αιώνες». Ο οικονομικός βίος πέφτει στο χαμηλότερο σημείο, η νομισματική κυκλοφορία είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Η αυτοκρατορία απειλείται από συνεχείς επιθέσεις βαρβαρικών φύλων.¹¹

Η αραβική κατάκτηση και κατοχή της Κρήτης είναι ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της βυζαντινής ιστορίας. Η εγκατάσταση των Αράβων στην Κρήτη και η εδραίωση της εξουσίας τους στο νησί υπήρξε γεγονός κολοσσιαίας σημασίας και δημιούργησε μεγάλα προβλήματα στην ήδη ταραγμένη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου.¹²

961-1204μ.Χ. _

Με την ανάκτηση της Κρήτης και την επανασύνδεσή της με τον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας αρχίζει μία νέα περίοδος της

[Θεοχάρη Δετοράκη, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990, σελ.130]

¹⁰ Ο.π., σελ.129

¹¹ Γιάννης Εμμ. Ανδρουλάκης, *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125π.Χ.-1922μ.Χ.)*, Ηράκλειο 1997, σελ.74

¹² Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990, σελ.140, 144

κρητικής ιστορίας, που διαρκεί 250 περίπου χρόνια, ως την υποταγή του νησιού στους Βενετούς.¹³

Ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με το φέουδο της δυτικής Ευρώπης παρουσιάζει **η βυζαντινή πρόνοια**, στη μορφή κυρίως που έλαβε κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας. Κατά την αρχική της μορφή τον 12^ο αι. ο δικαιούχος ήταν στρατιώτης, ο οποίος έναντι των υπηρεσιών του, εισέπραττε ισόβια ορισμένα εισοδήματα που ανήκαν στο κράτος και τα οποία προέρχονταν κατά βάση από την εκμετάλλευση γης. Ο κυρίαρχος αυτός στρατιωτικός χαρακτήρας της πρόνοιας είναι κοινός τόπος τόσο για το δυτικό φέουδο, όσο και για αυτό της βενετικής Κρήτης.¹⁴

Ως την εποχή του Μιχαήλ Η΄¹⁵, η *πρόνοια* σήμαινε παραχώρηση από το κράτος της νομής ορισμένων γαιών εφ’ όρου ζωής του *προνοιαρίου*, και συνοδευόταν αρχικά από την υποχρέωση παροχής υπηρεσίας, στρατιωτικής ή άλλης. Όμως, με τον καιρό, κι αφού πολλές πρόνοιες κατέληξαν να είναι κληρονομικές, μέσα από

¹³ Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990, σελ.153

¹⁴ Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13^{ος} - 14^{ος} αι.*, Αθήνα 1997, σελ.49

¹⁵ Ο Μιχαήλ Η΄ κάνει λογοπαίγνιο, χρησιμοποιώντας τη λέξη *προνοείσθαι* σε σχέση με τις πρόνοιες που είχε δώσει στους στρατιώτες του. Στην εποχή των Παλαιολόγων, η πρόνοια/οικονομία ή μέρος της, μπορούσε να μεταβιβασθεί στους απογόνους του δικαιούχου, μετά από αίτηση στον Αυτοκράτορα.

[Αγγελική Λαΐου-Θωμάδκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη Βυζαντινή εποχή*, Μτφρ.: Αγλαΐα Κασδαγλη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σελ.56, 192-3]

διαδικασίες που χρονολογούνται στη βασιλεία του Μιχαήλ Η', η υποχρέωση αυτή έπαψε να είναι απαραίτητος όρος.¹⁶

Χαρακτηριστικό της σχέσης μεταξύ μισθωτή παροίκου¹⁷ και εκμισθωτή γαιοκτημόνα είναι ότι ο αγρότης που νοίκιαζε τη γη δεν είχε δικαιώματα ιδιοκτησίας σε αυτήν. Απλώς, την καλλιεργούσε και πλήρωνε στον ιδιοκτήτη τη **μορτή ή δεκατία**. Υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ του κρατικού φόρου και της μορτής (δηλαδή του μισθώματος). Οι αγρότες πλήρωναν φόρους στο κράτος για τη γη που τους ανήκε, και μορτή για τη γη που δεν τους ανήκε. Έτσι, φαίνεται καθαρά ότι η εκμίσθωση της γης γινόταν με ιδιωτικές συμφωνίες.¹⁸

Στην πραγματικότητα, η μορτή ή δεκατία ήταν φεουδαλική γαιοπρόσοδος¹⁹. Την αποτελούσε το μέρος της παραγωγής που καρπωνόταν ο ιδιοκτήτης της γης –ανεξάρτητα αν ο ιδιοκτήτης ήταν το κράτος, ένα μοναστήρι, ή κάποιος ιδιώτης που είχε τη γη ως

¹⁶ Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη Βυζαντινή εποχή*, Μτφρ.: Αγλαΐα Κασδαγλή, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σελ.24

¹⁷ Πάροικος: εξαρτημένος καλλιεργητής, δηλαδή ήταν υποχρεωμένος να παραμείνει στη γη του κυρίου του.
[Ο.π., σελ.24, 26]

¹⁸ Ο.π., σελ.286-7

¹⁹ Φεουδαλική πρόσοδος: ένα μέρος του πλεονάσματος που, με τη μορφή μεριδίου στην παραγωγή, περνούσε στα χέρια των αρχόντων.
[Ο.π., σελ.24]

πρόνοια.²⁰ Ήταν δηλαδή πληρωμή του καλλιεργητή προς τον γαιοκτήτη.²¹

13ος-14ος αι. _

Με μια σύντομη αναφορά στο βυζαντινό παρελθόν υπενθυμίζεται ότι η γη αποτελούσε τη βασική πηγή πλούτου της Κρήτης και υπερίσχυε η μεγάλη οικογενειακή κληρονομική έγγειος περιουσία θεμελιωμένη στη μικρή ελεύθερη ιδιοκτησία, στοιχείο που διευκόλυνε τη Βενετία στην εφαρμογή ενός φεουδαρχικού συστήματος προσαρμοσμένου στις αρχές της αλλά και στις συνθήκες του νησιού. Η βενετική κατοχή της Κρήτης αρχίζει και τυπικά το 1211, έτος κατά το οποίο εκδίδεται το έγγραφο της *Παραχώρησης*.²²

²⁰ Αγγελική Λαΐου-Θωμάδκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη Βυζαντινή εποχή*, Μιφρ.: Αγλαΐα Κασδαγλη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σελ.291

²¹ Ο.π., σελ.71

²² <http://frontoffice-147.dev.edu.uoc.gr/history/farmersvenetian.html>

Με το έγγραφο του 1211 (Concessio Cretae – Παραχώρηση), σύμφωνα με το οποίο ο δόγης της Βενετίας Pietro Ziani παραχώρησε την Κρήτη στους βενετούς αποίκους, άρχισε και τυπικά η βενετική κατοχή του νησιού.

[Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13^{ος} - 14^{ος} αι.*, Αθήνα 1997, σελ.25]

το χωριό ως θεσμός_

Το χωριό αποτελεί ενιαία παραγωγική μονάδα, που περιλαμβάνει σιτοπαραγωγική γη, αμπέλια, ρυάκια, μύλους και τους κατοίκους με τα αμπέλια, τα περιβόλια, τα δέντρα και τα ζώα τους. Αυτές οι παραγωγικές μονάδες εκχωρούνταν στους γαιοκτήτες άλλοτε ολόκληρες και άλλοτε κατά τμήματα. Δημιουργείται λοιπόν το ερώτημα αν το χωριό εκτός από παραγωγική μονάδα ήταν και φορολογική, διοικητική και νομική. Η απάντηση συνδέεται με το ευρύτερο πρόβλημα, ποια ακριβώς ήταν η φύση των δικαιωμάτων που παραχωρούσε το κράτος στους γαιοκτήτες. Υπάρχουν δύο τουλάχιστον πιθανές απαντήσεις. Το κράτος μπορεί να είχε παραχωρήσει απλώς τις προσόδους ορισμένων περιοχών, οπότε ο γαιοκτήτης δεν ήταν στην ουσία παρά μόνο εισπράκτορας φόρων. Μπορεί ακόμη το κράτος να είχε παραχωρήσει απλώς τις προσόδους ορισμένων περιοχών, οπότε ο γαιοκτήτης δεν ήταν στην ουσία παρά μόνον εισπράκτορας φόρων. Μπορεί ακόμη το κράτος να είχε παραχωρήσει πραγματική κατοχή και νομικά δικαιώματα ιδιοκτησίας στα χωριά, οπότε ο δικαιούχος γινόταν κύριος της συγκεκριμένης περιοχής. Στη 2^η περίπτωση, στο γαιοκτήτη δεν δινόταν απλά και μόνο το δικαίωμα να ιδιοποιείται τους κρατικούς φόρους που πλήρωναν οι αγρότες, το τέλος, και η απαλλαγή της περιουσίας του από τον έγγειο φόρο. Ο γαιοκτήτης είχε επιπλέον το δικαίωμα να ιδιοποιείται τη φεουδαλική πρόσοδο αυτών των περιοχών. Με άλλα λόγια, πέρα και πάνω από τους κρατικούς φόρους, έπαιρνε το δικαίωμα να

εκμεταλλεύεται τους φυσικούς πόρους και το ανθρώπινο δυναμικό του χωριού.²³

Στη βυζαντινή αγροτική κοινότητα ίσχυε μία ιδιαίτερη μορφή ιδιοκτησίας. Είναι γενικά παραδεκτό ότι τον Ι' αιώνα ο ελεύθερος (μη εξαρτημένος) Βυζαντινός αγρότης είχε δικαιώματα ιδιοκτησίας στη γη που καλλιεργούσε, χωρίς ωστόσο, να έχει απόλυτο και ανεξέλεγκτο δικαίωμα μεταβίβασης της περιουσίας.²⁴

τα ζευγολατιά_

Μία κατηγορία οικισμών φέρεται με τον προσδιορισμό «ζευγολατιό» που κυριολεκτώντας οι Βενετοί τους χαρακτηρίζουν ως *boarie* και οι Οθωμανοί «τσιφλίκια»²⁵: πρόκειται για τα βυζαντινά «ζευγηλατιά», δηλαδή για ενιαίες εδαφικές και συγχρόνως οικιστικές μονάδες που ανήκουν σε έναν κύριο και μπορούν να υπάρχουν αυτόνομα ή στο πλαίσιο ενός χωριού. Σημαίνονται με

²³ Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη Βυζαντινή εποχή*, Μιφρ.: Αγλαΐα Κασδαγλη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σελ.69-70

²⁴ Ο.π., σελ.72

²⁵ Cift ή ciftlik είναι μία μονάδα γαιών ικανών να εξασφαλίσουν τη συντήρηση των καλλιεργητών τους που συμπίπτουν με τη μονοεστιακή οικογένεια, να πραγματοποιούν ένα υπερπροϊόν προορισμένο να καλύψει τις φορολογικές υποχρεώσεις των καλλιεργητών, δηλαδή τη φεουδαλικού τύπου πρόσοδο, και να αφήνουν περισεύματα απορροφήσιμα από την αγορά ή τους θεσμούς με τους οποίους το κράτος ασκούσε την πολιτική εφοδιασμού των καταναλωτικών κέντρων.

[Σπύρος Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της Αγροτικής Οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σελ.41]

κυριωνυμίες, με τα ονόματα δηλαδή των κυρίων τους, τις περισσότερες φορές. Το ανθρώπινο δυναμικό τους αποτελεί μία ένδειξη για τις διαστάσεις που είχε αυτού του είδους η μεγάλη ή μετρίως μεγάλη ιδιοκτησία και για την επίπτωσή της στην οικιστική συγκρότηση του χώρου.²⁶

Τα ζευγολατιά της απογραφής είναι στο σύνολό τους μικρού πληθυσμιακού αναστήματος και τούτο συνάγεται και από άλλες σύγχρονες μαρτυρίες· το ίδιο υποδεικνύει και η φορολογική πρόσδοος των τσιφλικιών που είχαν εκχωρηθεί ως τιμάρια στον Σινάν πασά. Βεβαίως, ήταν πολύ περισσότερα από όσα καταχωρίζονται στην απογραφή, γιατί, καθώς συνάγεται από αρκετά παραδείγματα, συνεκφέρονται με τα χωριά στα οποία ανήκουν ή με τα οποία γειτνιάζουν ή γιατί χαρακτηρίζονται ως χωριά.²⁷

Η απογραφή του 1700 μας δίνει τα ακόλουθα στοιχεία για το πληθυσμιακό μέγεθος και τη διασπορά των ζευγολατιών.

²⁶ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.91

²⁷ Ό.π., σελ.92

Οίκισμοί	A	B	Γ	Δ	E	Z	H	Θ
1	2							
2	4					1		
3	5							
4	6							3
5	5		1			1		1
6	3		1					
7	1			1	1			2
8								1
9	1							2
10	3							
11	2							
12	1							
13	1					1		
14		1						2
.....								
18								1
19	1							
.....								
21	1							
22							1	
26						1		
Σύνολο	225	14	11	7	7	46	22	103

Υπόμνημα: Α, και ένα χωριό «με τα ζευγολατιά του», οικ. 52· Ζ26, του Μ. Σπηλαίου· Θ, και ένα μετόχι με 3 οικογένειες.²⁸

²⁸ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.92

2. Ενετοκρατία

1204-1669

η ενετική εισαγωγή του φέουδου, πρόγονου του μετοχιού_

Με τον όρο **φέουδο** για τη δυτική Ευρώπη, από τον 8ο αι. και έπειτα, ορίζεται η γη (ή μια υπηρεσία, δικαίωμα ή αξίωμα) που παραχωρείται από κάποια αρχή (αυτοκράτορας, επίσκοπος, κόμης κ.ά.) προς ένα πρόσωπο (*feudatarius* – φεουδάρχης²⁹) με σκοπό την εκμετάλλευση της και με αντάλλαγμα προς τον παραχωρητή τις αρμόζουσες τιμές και υπηρεσίες (*servitù*).³⁰

Οι Βενετοί στην Κρήτη εφάρμοσαν το φεουδαρχικό σύστημα, που ίσχυε στη Βενετία. Πρωτεύουσα του βασιλείου της Κρήτης κατέστησαν τον Χάνδακα, Ηράκλειο, *Kandia*. Αλλά η πρώτη φροντίδα των Ενετών ήταν να χωρισθεί η Κρήτη σε έναν ορισμένο αριθμό από φέουδα, και σταδιακά, ισχυροποιούμενη η κυριαρχία και επεκτεινόμενη προς τα δυτικά διαμερίσματα του νησιού η κατάκτηση, να ξαναμοιραστούν τα νέα εδάφη σε ανάλογο ρυθμό μεγάλων γαιοκτησιών. Οι ομάδες επομένως που ακολούθησαν την ενετική διοίκηση στην Κρήτη, κλήρος, υπάλληλοι, στρατιωτικοί,

²⁹ Φεουδάρχης (*feudatarius*): Ο κάτοχος ενός φέουδου και στην ευρύτερη έννοια, ο γαιοκτήμονας.

[Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13^{ος} – 14^{ος} αι.*, Αθήνα 1997, σελ.44]

³⁰ Ο.π., σελ.49

έπρεπε να αμοιφθούν με καθορισμένη χωρογραφικά για κάθε ομάδα έκταση.³¹

Διοικητικά το νησί από το 1211 διαιρέθηκε, κατά τις επικρατέστερες γνώμες, σε έξι μεγάλα διαμερίσματα (sexteria) κατά μίμηση των έξι συνοικιών της Βενετίας. Η παραπάνω διοικητική διαίρεση του νησιού διατηρήθηκε μέχρι και το τέλος του 13^{ου} αιώνα, οπότε η Κρήτη διαιρέθηκε σε τέσσερα μεγάλα διαμερίσματα, με επικεφαλής για το καθένα τον Rettora, διοικητή, στο διαμέρισμα των Χανίων, Ρεθύμνης, Ηρακλείου και Σητείας. Μέχρι και τον τελευταίο αποικισμό των Ενετών στην Κρήτη (1252), οπότε ιδρύθηκαν και τα Χανιά, η έκταση της Κρήτης είχε διαιρεθεί σε 394 φέουδα, εκτός του Δημοσίου.³²

Κατά τον αρχικό χωρισμό η γη που ανήκε σε ένα φέουδο ήταν συνήθως συγκεντρωμένη σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Σταδιακά όμως, με τις σχέσεις συγγένειας που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στους αποίκους, τις κληρονομίες, τις ανταλλαγές, τις δωρεές ή τις πωλήσεις γης, το φέουδο κατέληξε να περιλαμβάνει γη που ήταν διασκορπισμένη σε διάφορα σημεία, πολλές φορές σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους.³³ Στο φέουδο πολλές φορές ανήκαν και μετόχια.

³¹ Γιάννης Εμμ. Ανδρουλάκης, *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125π.Χ.-1922μ.Χ.)*, Ηράκλειο 1997, σελ.82-83

³² Ο.π., σελ.83

³³ Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13^{ος} - 14^{ος} αι.*, Αθήνα 1997, σελ.50

Η οικονομική ιστορία των ελληνικών χωρών που βρέθηκαν μέσα στο πλέγμα της βενετικής κυριαρχίας ισοδυναμεί με μία «ιστορία των κατακτημένων»: κατάκτηση της Ανατολής από τη Δύση, ο αναστραμμένος χριστιανικός κόσμος των Σταυροφοριών, το τέλος της Αυτοκρατορίας, οι μηχανισμοί αποικισμού και πλουτισμού που επινοούνται στη συνέχεια των Σταυροφοριών και των δυτικών διεισδύσεων, η δίψα της Λεηλασίας, η επικράτηση των Τούρκων προσδιόρισαν το φαινόμενο της κατάκτησης. Πλήθος θεσμών και μηχανισμών τέθηκαν στην υπηρεσία των στόχων του κατακτητή.³⁴

Η πρώτη πλαisiώση της κατάκτησης εξασφαλίζεται με την εισαγωγή του φέουδου ή την υιοθέτηση επιχώριων θεσμών που την εξυπηρετούσαν. Η πολιτική κατάκτηση συνεπάγεται την εισαγωγή ή τη βαθμιαία επινόηση θεσμών διοίκησης και δικαιοσύνης που φυσικά αυτοσυντηρούνται και αποφέρουν εισοδήματα, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία. Διατιμημένη δικαιοσύνη, αγορανομία, αστυνομία (ποινική, πολιτική) και κυρίως δασμοί, δεκάδες δασμών. Το σύνολο απαιτεί υπαλληλίες, τεχνικούς, εκπαιδευμένους και γραμματισμένους και φυσικά φόρους: αρχικά προκύπτει η ανάγκη της διανομής της Αυτοκρατορίας που συνεπάγεται η ιδέα της κατάκτησής της.³⁵

³⁴ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.276

³⁵ Ο.π., σελ.276

το φέουδο

Η διανομή δεν εξυπηρετείται καλύτερα από όσο την εξυπηρετεί ένας θεσμός όπως είναι το φέουδο, που ουσιαστικά προσφέρει στον κατακτητή ένα εργαλείο οικονομικής και διοικητικής διαχείρισης του κατακτημένου, υποβάλλοντας ιεραρχίες, επίπεδα διοίκησης και δικαιοσύνης, εξασφαλίζοντας την αυτοσυντήρησή του, την άμυνά του. Παράλληλα παραμένει μία σοβαρή μονάδα ανταλλαγής, εξαγοράς, επενδύσεων, ενώ επιτρέπει την εγκατάσταση και τη συγκέντρωση ανθρώπων, τον έλεγχο τους, την επιβίωσή τους με μία στοιχειώδη ασφάλεια. Μονάδα ανταλλαγής και ενδιαφέρουσα επένδυση, το φέουδο μπορεί να προκαλέσει για την απόκτησή του επενδύσεις σε χρήμα που φυσικά είναι σε όφελος του πολιτικού κυρίου του κατόχου του. Το φέουδο μένει ουσιαστικά στα χέρια του υψηλού κυρίου, εκείνου που έχει το δικαίωμα διοίκησης και, φυσικά, διατηρεί το δικαίωμα να συστήσει νέα φέουδα ή να τα παραχωρήσει.³⁶

Το φέουδο επιτρέπει στον κυρίαρχο, αυτός ήταν άλλωστε ο σκοπός των κατακτήσεων, να εγκαταστήσει, δηλαδή να διοχετεύσει τον πλεονάζοντα δημογραφικό δυναμισμό του. Στη συνέχεια του επιτρέπει να ελέγξει αυτούς που εγκαθιστά ή αυτούς που βρίσκει μέσα στο φέουδο ως αγρολήπτες ή παροίκους. Του επιτρέπει φυσικά να εισπράττει δικαιώματα απονομής του φέουδου, όταν αυτό αλλάζει κύριο ή κληρονόμο, και βέβαια δικαιώματα έμμεσα ή άμεσα από τον

³⁶ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.276-277

κάτοχό του, χωρίς να θεωρείται δευτερεύον όφελος η πίστη που του οφείλει ο κάτοχος και μεταφράζεται σε ορισμένες υποχρεώσεις στρατιωτικής φύσης.³⁷

Κάθε φέουδο είχε τη δική του διοικητική ιστορία, δηλαδή τους διαδοχικούς κατόχους του, τους δικούς του κατακερματισμούς. Ταυτισμένα τα φέουδα με το όνομα του πρώτου κατόχου τους, αποτελούν τη δύναμη της οικογένειας που τα κρατά διαδοχικά, είτε ως αμοιβή για τις υπηρεσίες της είτε ως κληρονομιά της, αποτελούν μέρος της ιστορίας της ανεξαρτήτως αν αυτή τα εκμεταλλεύεται άμεσα ή τα υπενοικιάζει. Οι λόγιοι και οι ιδιοκτήτες των φέουδων, το Δημόσιο και οι ιστορικοί αργότερα φρόντισαν να διατηρήσουν τη γενεαλογία των διαδοχικών κυρίων, τις σχέσεις δικαίου που συνέδεαν τους ιδιοκτήτες με τους καλλιεργητές, τις επιβιώσεις άλλων μορφών δικαίου που διαιώνιζαν αυτές οι σχέσεις. Αλλά η κατοχή ενός φέουδου δεν αποκλείει για τον κάτοχο άλλα ίδια περιουσιακά στοιχεία που προέρχονται από τη μη φεουδαλική του ή από την απόκτηση άλλων φέουδων.³⁸

³⁷ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.277

³⁸ Ό.π., σελ.178

η ταξινόμηση των προσόδων

του φέουδου_____

Η πρόσοδος που προερχόταν από το φέουδο ή από τα δημόσια κτήματα αποτελεί τη βάση της κατάκτησης. Είναι η χαρακτηριστική πρόσοδος μίας εποχής, που την οδήγησε να ταυτιστεί με τον ορισμό του ίδιου του Μεσαίωνα. Από φορολογική άποψη τα δημόσια κτίσματα ανήκουν στην κατηγορία των «ενοικίων» (*livelli, gravezze*) και η διαχείρισή τους είναι συνδεδεμένη και με μία γενικότερη πολιτική εποίκισμού και εγκατάστασης. Η εγκατάσταση πληθυσμών εκτός από τα άμεσα δημογραφικά αποτελέσματα υπόσχεται και εισπρακτικές δυνατότητες.³⁹

Τα δημόσια κτήματα παραχωρούνται με εδαφονόμιο (*livello*) που ισοδυναμεί με διηνεκή εμφύτευση αντί ποσού χρημάτων ή ποσότητας καρπών. Ο ενοικιαστής αποκτά πλήρη κυριότητα (είναι η μόνη διαφορά με την εμφύτευση), ενώ ο εκχωρητής διατηρεί μόνο την ψιλή. Ο θεσμός του *livello* είναι το καλύτερο εργαλείο για την εγκατάσταση του χωρικού και τη μετατροπή του σε

³⁹ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρσμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.277-278

μικρογαιοκτημόνα. Ο ίδιος ο θεσμός οδηγεί στον κατακερματισμό του φέουδου όταν εφαρμόζεται στο έδαφος του φέουδου.⁴⁰

Η γραφειοκρατική ταξινόμηση των φέουδων (πρόνοιες, μπαρουνίες, *feudi* στην Κέρκυρα, φέουδα στην Κρήτη) είναι γνωστή. Χωρίστηκαν σε άμεσα και προσφεριτά. Τα προσφεριτά (*oblati*) εμφανίστηκαν μετά το 1647 και αντιπροσώπευαν κατά κάποιο τρόπο μία ανωμαλία στο σύστημα, αφού προϋπέθεταν από το μέρος εκείνου που ενδιαφερόταν να αποκτήσει έναν τίτλο την προσφορά ακίνητης περιουσίας προς το δημόσιο αξίας 4.000–5.000 δουκάτων. Η προσφορά συνοδευόταν και από ένα χρηματικό ποσό. Βρισκόμαστε στην περίοδο του Κρητικού πολέμου και οι ανάγκες χρημάτων ήταν μεγάλες. Τα άμεσα χωρίζονται σε στρατιωτικά και εκκλησιαστικά (*jus patronatus*): τα πρώτα προϋποθέτουν στρατιωτικές υποχρεώσεις εκ μέρους του κατόχου τους, τα δεύτερα αντιπαροχή για κοινωφελείς σκοπούς. Όσα από τα άμεσα φέουδα δεν είναι εδαφικά, είναι πολλές φορές μονοπώλια, δικαιώματα στη δεκάτη⁴¹ προϊόντων, σε άλλους φόρους ή

⁴⁰ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'–ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τέθρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.278

⁴¹ Στις οθωμανικές περιοχές το μεγαλύτερο τμήμα τους καταβάλλει στο κράτος μία αναλογική πρόσοδο σε είδος, τη δεκάτη, την οποία το τελευταίο την εκχωρεί μαζί με άλλες σε τρίτους έναντι προσφοράς υπηρεσιών, κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά στρατιωτικών.

[Ο.π., σελ.550]

στην εκμετάλλευση ιχθυοτροφείων και αλυκών ή, σπανιότερα, ομάδες φορολογουμένων.⁴²

Ο φεουδάρχης με τη σειρά του παραχωρεί είτε ακαλλιέργητη γη σε εμφύτευση ή πάκτωση με αντάλλαγμα την πληρωμή ενός κανόνα, το «σολιάτικο» (σε χρήματα ή σε είδος), είτε καλλιεργημένη σε ελεύθερους αγρολήπτες ή σε παροίκους.⁴³

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ_

Δύο ήταν οι μεγάλες κοινωνικές τάξεις που συνδέονταν με τη γη: οι φεουδάρχες και οι αγρότες. Την αγροτική τάξη αποτελούσαν δύο ευδιάκριτες ομάδες, οι βιλλάνοι⁴⁴ που είχαν στενή προσωπική και οικονομική εξάρτηση από τους κυρίους τους και οι ελεύθεροι⁴⁵

⁴² Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.278-279

⁴³ Ο.π., σελ.279

⁴⁴ Βιλλάνος (*villanus*): Ο εξαρτημένος προσωπικά αγρότης. Ήταν συνήθως δεμένος με τη γη του και δεσμευόταν έναντι του κυρίου του για ορισμένες δραστηριότητες του. Ιδιοκτήτης του μπορεί να ήταν το δημόσιο (*villanus comunis*), ένας ιδιώτης (*villanus feudi* ή *villanus extra feudum*), ή η Εκκλησία και τα μοναστήρια. Το καθεστώς του ήταν κληρονομικό.

[Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13^{ος} - 14^{ος} αι.*, Αθήνα 1997, σελ.43]

⁴⁵ Ελεύθερος (*francus*): Ο ελεύθερος από θεσμική άποψη αγρότης (σε αντιδιαστολή προς το βιλλάνο) και όχι, όπως στο Βυζάντιο, εκείνος που δεν πλήρωνε φόρο στο κράτος. Μπορούσε να ενεργεί σύμφωνα με τη θέληση του, χωρίς εξάρτηση από άλλο πρόσωπο. Δεν είχε ιδιόκτητη γη και οικονομικά εξαρτιόταν από τον ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργούσε, όπως ακριβώς και ο βιλλάνος.

αγρότες που καλλιεργούσαν μεν τη φεουδαρχική γη, αλλά δεν εξαρτώντο προσωπικά από τους ιδιοκτήτες της γης. Με βάση το χωριό ήταν οργανωμένη η ζωή στην ύπαιθρο και πολλά στοιχεία της προηγούμενης βυζαντινής περιόδου είχαν διατηρηθεί, εν τούτοις νέα τροπή παίρνει η μορφή της οικονομίας της Κρήτης επηρεασμένη από τα αποικιακά χαρακτηριστικά. Αναπτύσσονται οικισμοί που λειτουργούν ως σταθμοί συγκέντρωσης και διακίνησης των αγροτικών προϊόντων, των οποίων η καλλιέργεια γίνεται πολύ εντατική, κύριος στόχος των Βενετών. Όλοι οι ιδιοκτήτες παραχωρούσαν τη γη τους μακροπρόθεσμα ή βραχυπρόθεσμα στους αγρότες. Γαιοκτήμονες, γη και αγρότες ήταν στενά δεμένοι και αλληλεξαρτώμενοι. Οι πρώτοι αποτελούσαν την κορυφή και οι δεύτεροι τη βάση της οικονομικής πυραμίδας της μεσαιωνικής κοινωνίας.⁴⁶

Οι σχέσεις των κατακτητών με τους ντόπιους δεν επέφεραν ριζικές αλλαγές για τον Κρητικό, δουλοπάροικο της Ενετοκρατίας από τον Τούρκο νέο αφέντη, στο βαθμό που οι σχέσεις αυτές κληρονομήθηκαν από τον ένα κατακτητή στον άλλο. Έτσι, παρέμενε το καθεστώς της αγγαρείας σαν μία υποχρέωση του ντόπιου χωρικού που και αν ακόμα ήταν ανεξάρτητος δηλαδή όχι δούλος, ήταν υποχρεωμένος να δουλεύει με τη μορφή αγγαρείας στα κτήματα του αφέντη συγκεκριμένες μέρες το χρόνο.⁴⁷

[Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13^{ος} - 14^{ος} αι.*, Αθήνα 1997, σελ.42]

⁴⁶ <http://frontoffice-147.dev.edu.uoc.gr/history/farmersvenetian.html>

⁴⁷ Αργυρώ Καλλιβερετάκη, *akallivretaki's blog - Μετόχια, περιοχή Δήμου Ελ. Βενιζέλου*

Ο χωρικός μπορούσε να καλλιεργεί τη γη η οποία του είχε παραχωρηθεί, αφού πρώτα εξοφλούσε τις φορολογικές του υποχρεώσεις ή ακόμα να την μεταβιβάσει στους κληρονόμους του, διατηρώντας τις ίδιες αρχικές υποχρεώσεις. Δεν μπορούσε όμως να πουλήσει τη γη εφ' όσον ανήκε στο κράτος ή ήταν μέρος του τιμαρίου. Τις περισσότερες φορές δεν είχε δικαίωμα ούτε να την εγκαταλείψει, αφού και ο ίδιος αποτελούσε μέρος της ιδιοκτησίας. Αν καμιά φορά κατάφερνε να διαφύγει είχε την υποχρέωση να πληρώνει το φόρο του παραβάτη στον ιδιοκτήτη για όλη του τη ζωή.⁴⁸

Μετά τη διοικητική διαίρεση του νησιού το 1211, οι Έλληνες και η Ορθόδοξη Εκκλησία απώλεσαν τα κτήματά τους. Οι εξαιρέσεις, κατά τις οποίες δεν έχασαν Ορθόδοξα μοναστήρια τα μετόχια τους, ήταν ελάχιστες, όπως το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου στο Στύλο Αποκορώνου Χανίων. Έτσι οι Έλληνες που δεν είχαν πλέον κτήματα, διότι δημεύθηκαν από τους Ενετούς, κατάντησαν βιλλάνοι (*villani*), δουλοπάροικοι, συνδεδεμένοι με τα κτήματά του φεουδάρχη ως πράγματα πλέον, *realia*, προσμετρούμενοι στην αξία του κτήματος.⁴⁹

Συμπερασματικά, στις βενετικές κτήσεις και σε πολλές περιπτώσεις σημαντικό ως μέγιστο τμήμα των γαιών ανήκει στα φέουδα, κατά

⁴⁸ Αργυρώ Καλλιβερετάκη, *akallivretaki's blog - Μετόχια, περιοχή Δήμου Ελ.*

Βενιζέλου

⁴⁹ Γιάννης Εμμ. Ανδρουλάκης, *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125π.Χ.-1922μ.Χ)*, Ηράκλειο 1997, σελ.83

κανόνα εδαφικά στην Κρήτη και στην Κέρκυρα: οι καλλιεργητές των γαιών καταβάλλουν στους κυρίους των φέουδων πάγια ή αναλογικά τμήματα της παραγωγής που, τα δεύτερα, είναι καθαρές έγγειοι πρόσοδοι, ενώ τα πρώτα είναι συνήθως απλά αναγνωριστικά δικαιώματα. Η έννοια της γαιοπροσόδου παραπέμπει στην έννοια της κυριότητας: ωστόσο, η έννοια της κυριότητας είναι απολύτως σχετική και δεν συνεπάγεται την αποξένωση του καλλιεργητή από τη γη που αξιοποιεί, την οποία μπορεί να απαλλοτριώσει και οπωσδήποτε να μεταβιβάσει στους κληρονόμους του. Τις σχέσεις παραγωγής που ισχύουν στα φέουδα τις βρίσκουμε και στις μη φεουδαλικές γαίες είτε με τη μορφή των αναγνωριστικών δικαιωμάτων είτε με τη μορφή των γαιοπροσόδων.⁵⁰

Ως προς την οικονομική στρατηγική είναι οπωσδήποτε εμφανές ότι οι φεουδάρχες των βενετικών κτήσεων διαδραμάτιζαν πρωταγωνιστικούς ρόλους σε σύγκριση με τους αντίστοιχους των ομολόγων τους της οθωμανικής επικράτειας. Και στις δύο επικράτειες παρατηρείται μία σύμπτωση ως προς τις εκτιμήσεις αναφορικά με τους σκοπούς στους οποίους θα πρέπει να αποβλέπει η αγροτική οικονομία: πρόκειται για την επάρκεια της καλλιέργειας των δημητριακών, τόσο στο περιφερειακό όσο και στο συνολικό επίπεδο του καθενός κρατικού σχηματισμού. Ο τελευταίος στην περίπτωση των βενετοκρατούμενων περιοχών περιορίζεται στις κτήσεις και όχι στο σύνολο του βενετικού κρατικού μορφώματος, με

⁵⁰ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.550

εξαίρεση τις εμπορικές διακινήσεις και, από τον ιζ' αιώνα, την ελαιοπαράγωγή.⁵¹

βενετικός εποικισμός_

Ο βενετικός εποικισμός στρέφεται προς τις πόλεις, ενώ συγχρόνως αποβλέπει στον έλεγχο της υπαίθρου: στην Κρήτη, αμέσως μετά την εκχώρησή της στη Βενετία (1204), η υπαίθρος χωρίζεται (1211) σε 180 φέουδα, τα οποία εκχωρούνται σε βενετούς πολίτες που εγκαθίστανται στο νησί μαζί με το βοηθητικό τους προσωπικό και τις οικογένειές τους με υποχρέωση να προσφέρουν στρατιωτικές υπηρεσίες με κύριο αντικείμενο την ασφάλεια στο εσωτερικό της κτήσης· υποχρεώνονται να έχουν διαμονή στον Χάντακα, για να ελέγχονται έτσι από την κεντρική διοίκηση. Ο έλεγχος του χώρου μέσω της εμφύτευσης φεουδαλικών θεσμών και της εγκατάστασης βενετών πολιτών ξαναβρίσκεται στις βενετικές κτήσεις του Ιονίου. Το οθωμανικό ανάλογο είναι η εγκατάσταση τιμαριωτών. Και στα δύο εξουσιαστικά μορφώματα αυτού του είδους, δηλαδή στους βενετούς φεουδάρχες και στους Οθωμανούς τιμαριώτες, εμφιλοχωρούν άτομα από τις κατακτημένες κοινωνίες, αλλά ο αριθμός τους δεν επηρεάζει τη φυσιογνωμία των φερτών πληθυσμών.⁵²

⁵¹ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.550-551

⁵² Ό.π., σελ.224

η άλωση της Βενετικής παρουσίας στην Κρήτη_

Επί Ενετοκρατίας το εμπόριο πέρασε από μία περίοδο ακμής, δημιουργήθηκαν φυτείες των ελαιών και των αμπελώνων και υπήρξε ευημερία των εμπόρων στα αστικά κέντρα. Οι Έλληνες όμως αποτελούσαν το κυρίαρχο λαϊκό στοιχείο, το οποίο και επιβλήθηκε. Η καθολική Εκκλησία, με τους διάφορους Λατίνους επισκόπους, οι οποίοι ζούσαν μακριά από το ποίμνιό τους και με ευδαιμονία, δεν κατόρθωσε να αλλοιώσει το φρόνημα του ορθόδοξου πληθυσμού και κατ' εξοχήν του αγροτικού. Η αλαζονεία της Συγκλήτου της Βενετίας, που ουδέποτε δέχθηκε αντιπροσώπους στο Συμβούλιό της για τα πράγματα της Κρήτης, η συναναστροφή του πληθυσμού στα πανηγύρια και εορτές, η μη οργάνωση από τη Βενετία κοινού σχολείου και ενιαίου προγράμματος παιδείας, η πτώχευση της Ενετικής πλουτοκρατίας, η μεταβίβαση διά αγορών της περιουσίας της στα χέρια των Ελλήνων, η εξίσωση του τίτλου της Κρητικής και Βενετικής ευγένειας, η προστασία των λαϊκών μαζών από τους Έλληνες αριστοκράτες, Άρχοντες και τέλος ο εμφανής τουρκικός κίνδυνος, μετά τη πτώση της Κύπρου (1570) είναι μερικοί, από τους παράγοντες, οι οποίοι συνέργησαν στην ανάπτυξη του εμπορίου και της γεωργίας.⁵³

⁵³ Γιάννης Εμ. Ανδρουλάκης, *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125π.Χ.-1922μ.Χ)*, Ηράκλειο 1997, σελ.105

Είναι γεγονός ότι η Βενετική αγροτική πολιτική, μετά ιδιαίτερα το 1579-1583, υπήρξε πολύ επιτυχής για την ανάπτυξη της οικονομίας του νησιού. Η γεωργία και η κτηνοτροφία αυξήθηκαν σημαντικά. Ο Ιάκωβος Foscari, που επισκέφθηκε την Κρήτη το 1754, ήταν ο σπουδαιότερος προβλεπτής και ο υπεύθυνος εκπρόσωπος της Βενετίας, ο οποίος μεταρρύθμισε το φεουδαρχικό σύστημα και τα εμπορικά, ναυτικά, δικαστικά και εκκλησιαστικά πράγματα.⁵⁴

⁵⁴ Γιάννης Εμμ. Ανδρουλάκης, *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125π.Χ.-1922μ.Χ.)*, Ηράκλειο 1997, σελ.106

ΜΕΤΟΧΙ ΗΣΥΧΑΚΗ ΦΑΣΗ 1^η

Ενετοκρατία

Την περίοδο της Ενετοκρατίας, κατασκευάστηκε η ανατολική πτέρυγα του σημερινού μετοχιού Ησυχάκη. Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, το σημερινό νότιο τμήμα του μετοχιού, το οποίο έχει γκρεμιστεί και ξανακτιστεί, ανήκε και αυτό στη περίοδο της Ενετοκρατίας. Αυτό έγινε αντιληπτό γιατί κάποιοι τοίχοι του τμήματος αυτού δεν γκρεμίστηκαν τελείως -το νέο κτίσμα κτίστηκε πάνω σε αυτούς- και διαπιστώνεται ότι η τεχνοτροπία κατασκευής ταυτίζεται με αυτή της ανατολικής πτέρυγας. Η ακριβής χρονολογία κατασκευής του δεν είναι εξακριβωμένη. Η διαπίστωση πως αυτό το τμήμα του μετοχιού φτιάχτηκε πρώτο, το συμπεραίνουμε από τη διαφορετικότητα των υλικών σε σχέση με τη πρώτη φάση της Τουρκοκρατίας που ακολούθησε.

Συγκεκριμένα, είναι χαρακτηριστική η απουσία τυποποιημένης αρμολόγησης των καμαρωτών ανοιγμάτων, σε συνδυασμό με το χαμηλό τους ύψος, που παραπέμπει στη κατασκευαστική τεχνοτροπία κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας. Το χαμηλό ύψος των ορόφων στο εσωτερικό, είναι επίσης χαρακτηριστικό της ίδιας περιόδου. Η καθαρότητα των υλικών δόμησης, με τη χρήση αποκλειστικά 'ποταμίσιας' πέτρας και η συνέχεια της τοιχοποιίας, βεβαιώνει για την κατασκευή του κατά την ίδια χρονική περίοδο.⁵⁵

Όπως έχουμε αναφέρει και παραπάνω, το χωριό Αλικιανός όπου ανήκει το μετόχι Ησυχάκη ήταν φέουδο της οικογένειας των *Da Molin* (Δαμολίνων). Τα φέουδα επί ενετοκρατίας, περιελάμβαναν μετόχια και άλλες χωρικές ενότητες, ακόμη και χωριά.

Παρακάτω παρατίθενται οι κατόψεις του μετοχιού που απεικονίζουν τη μορφή που είχε στο διάστημα της φάσης της Ενετοκρατίας. Ξεκινώντας από τη στάθμη του ισογείου +2.30μ. και συνεχίζοντας με τις στάθμες +4.60μ. του παταριού και +6.20μ. του ορόφου. Το νότιο τμήμα του μετοχιού που ανήκει σε αυτή τη περίοδο δεν έχει αποτυπωθεί λόγω του ότι έχει γκρεμιστεί και στη θέση του έχει περιέλθει το νέο κτίσμα, για αυτό και δεν περιλαμβάνεται στα σχέδια που ακολουθούν.

⁵⁵ Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος «Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη» της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

Στις εικόνες που ακολουθούν παρατίθενται οι χώροι του μετοχιού τη περίοδο της Ενετοκρατίας.

Στη 1^η εικόνα βλέπουμε τον χώρο που κτίστηκε επί ενετοκρατίας και που στην επόμενη φάση της τουρκοκρατίας, προστέθηκε ο οντάς. Ο αεριζόμενος οντάς ήταν απαραίτητος για την πρακτική της σηροτροφίας.

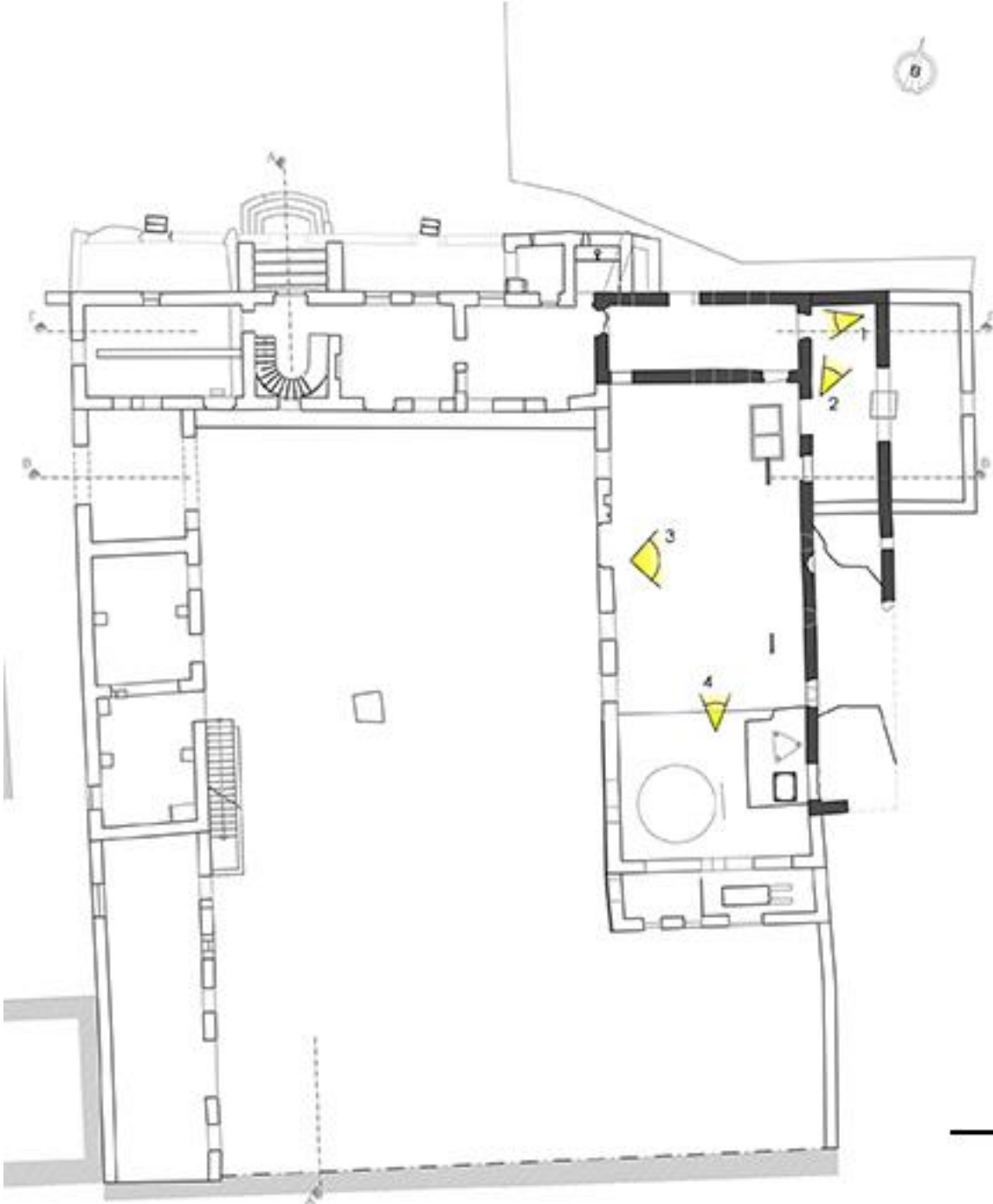
Η ακριβής χρήση των χώρων αυτών επί ενετοκρατίας δεν είναι καταγεγραμμένη και πιθανώς κάποια από τα μέρη του να παραλλάχθηκαν με τη πάροδο των χρόνων και να φαίνεται το αποτέλεσμα που βλέπουμε σήμερα.

Η νοτιοανατολική γωνία του κεντρικού κτίσματος έχει βενετσιάνικου τύπου καντονάδα (γωνία κτιρίου).⁵⁶

⁵⁶ Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος *«Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη»* της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη ισογείου
+2.30

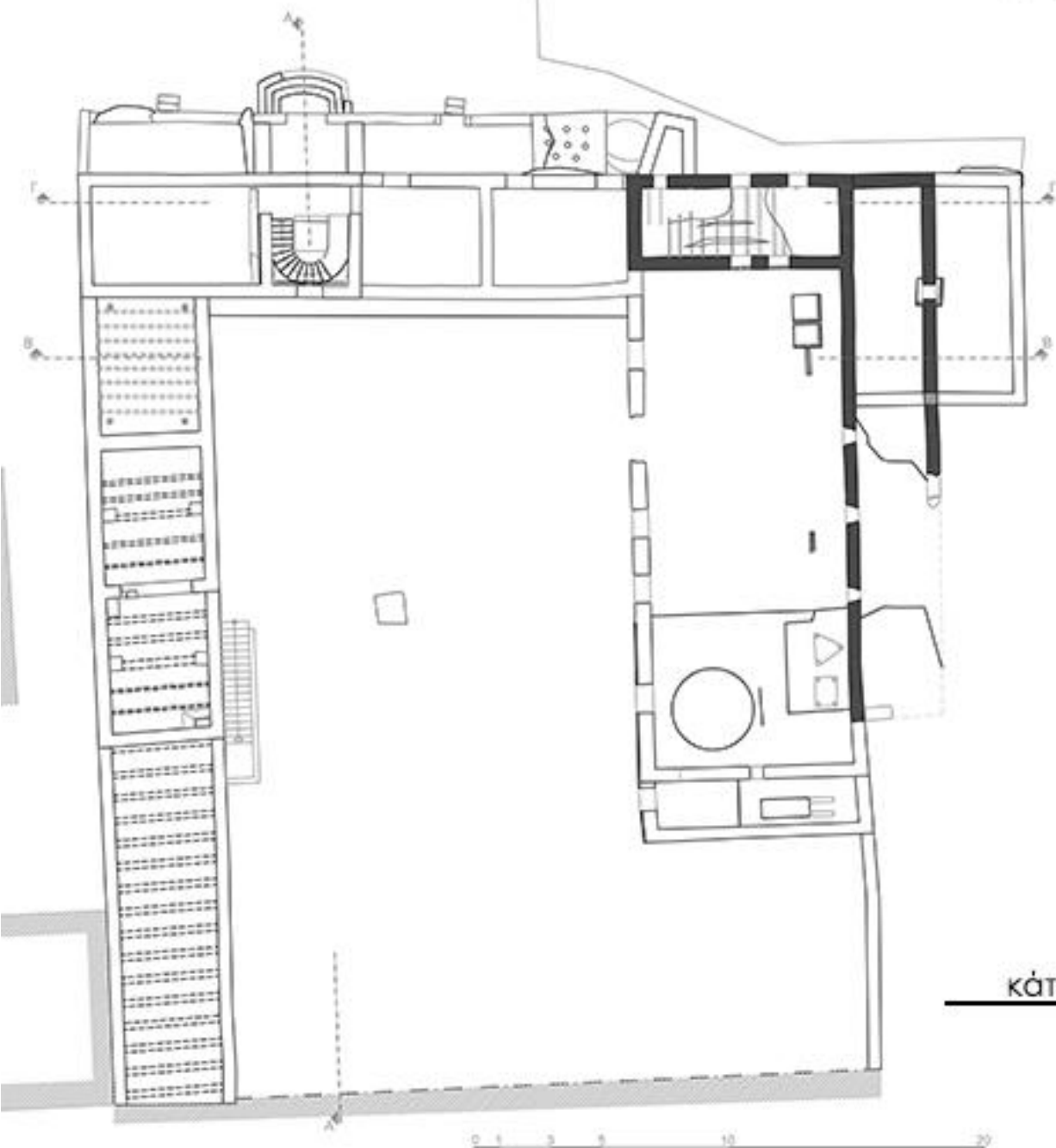
0 1 2 3 4 5 10 20

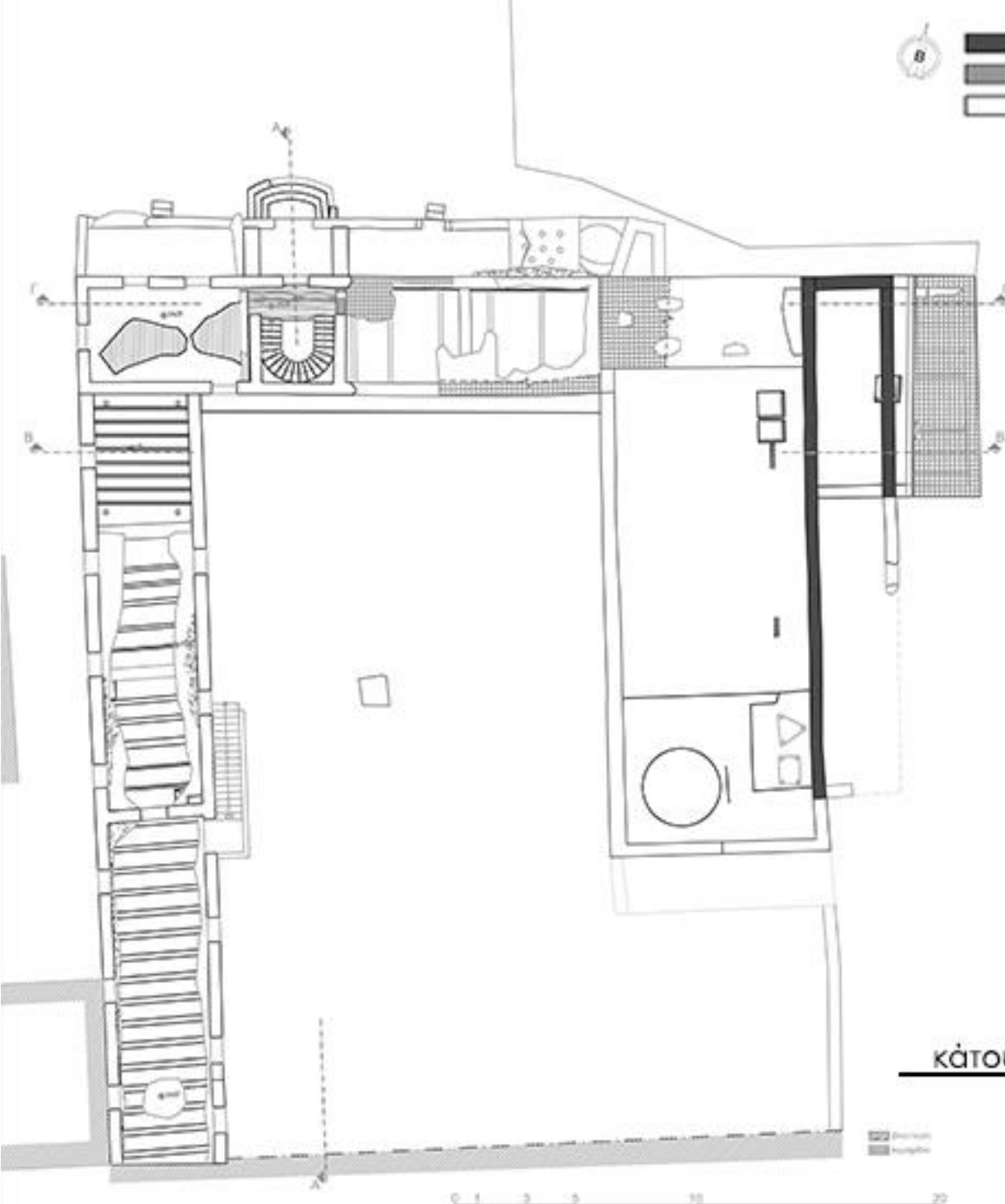
- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη παταριού
+4.60

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη Λ' ορόφου
+6.20

0 1 2 3 4 5 10 20

3. Οθωμανική Αυτοκρατορία

1669–1898

Οι Οθωμανοί Τούρκοι, πριν την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, βρίσκονταν ακόμη στο στάδιο της μετάβασης από την κοινωνία των γενών, στο φεουδαρχικό σύστημα. Η ώσμωση της διαδικασίας αυτής με τις προϋπάρχουσες δομές του κατακτημένου βυζαντινού χώρου οδήγησε στη διαμόρφωση μιας πρώιμης οθωμανικής φεουδαρχίας, με κυρίαρχο στοιχείο το ότι ο Σουλτάνος (όχι ως πρόσωπο, αλλά ως εκπρόσωπος του κράτους) έχει την ψιλή κυριότητα της γης, την οποία εκχωρεί στους αξιωματούχους του. Οι παραχωρημένες αυτές εκτάσεις γης (των οποίων οι δικαιούχοι έχουν τη νομή και την καλλιέργεια, αλλά όχι και την πραγματική ιδιοκτησία) ονομάζονται **τιμάριο**, για τούτο και το σύστημα αυτό είναι γενικά γνωστό ως τιμαριωτικό. Τηρουμένων των αναλογιών, το γαιοκτητικό σύστημα των Οθωμανών θυμίζει πολύ περισσότερο το αντίστοιχο των χρόνων της Βυζαντινής ακμής και λιγότερο εκείνο της όψιμης φάσης της αυτοκρατορίας, την πιο ολοκληρωμένη δηλαδή μορφή του φεουδαρχικού συστήματος στον ανατολικό χώρο.⁵⁷

Η Κρήτη λόγω της γεωγραφικής της θέσεως οργανώθηκε σε ξεχωριστό εγιαλέτι⁵⁸ από την βενετική ονομασία Candia, που σήμαινε και τον Χάνδακα (Ηράκλειο) και όλη την Κρήτη. Χωρίσθηκε, λοιπόν, η Κρήτη

⁵⁷ <http://www.komep.gr/2001-teyxos-1/h-genesh-ths-ellhnikhs-astikhs-takshs-kai-toy-kratoys-ths>

⁵⁸ Εγιαλέτι: η επαρχία

[http://www.onalert.gr/stories/To_glossari_ths_Othomanikhs_aytokratorias_leks_eis_kai_ennoies_poy_mas_shmadepsan/2833]

σε τρεις διοικητικές περιφέρειες: του Χάνδακα (Kandiye), Χανίων, Ρεθύμνης.⁵⁹

Πρώτη φροντίδα της Τουρκικής Διοικήσεως υπήρξε η σύνταξη κτηματολογίου. Με βάση αυτό το κτηματολόγιο και αφού αξιολογήθηκε η απόδοση των εδαφικών χωρίων, κατατάχθηκε η κρητική γη σε τέσσερις κατηγορίες:

- Σε τεμλίκια, τμήματα που η νομή των φόρων παραχωρήθηκε σε ανώτερους Τούρκους αξιωματικούς.
- Σε ζιαμέτια, στρατιωτικά φέουδα όμοια με εκείνα της Γαλλίας του 9^{ου} μ.Χ. αιώνα: Οι κάτοχοί τους ελάμβαναν όλο τον φόρο, που απέδιδαν τα κτήματα, με την υποχρέωση να τηρούν και να εποπτεύουν την δημόσια τάξη.
- Σε τιμάρια, κτήματα που παραχωρήθηκαν σε ορισμένους ιδιώτες σε αντάλλαγμα προσφοράς υπηρεσιών στην πολιτεία.
- Σε βακουφικά, εδαφικές εκτάσεις που αφιερώθηκαν σε τεμένη και σε βασιλικά ή δημόσια κτήματα, των οποίων τα εισοδήματα ενίσχυαν το αυτοκρατορικό ταμείο.⁶⁰

⁵⁹ Γιάννης Εμμ. Ανδρουλάκης, *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125π.Χ.-1922μ.Χ.)*, Ηράκλειο 1997, σελ.119

⁶⁰ Ό.π., σελ.134

τα τιμάρια_

Η άμεση εκχώρηση φορολογικών προσόδων έναντι υπηρεσιών, στρατιωτικών κατά κύριο λόγο αλλά όχι αποκλειστικό λόγο, σε ορισμένα πρόσωπα εγγράφεται σε μία ευρεία κλίμακα εισοδημάτων που αντιστοιχεί στην κλίμακα της στρατιωτικής, ιδίως ιεραρχίας. Καθώς οι φορολογικές πρόσοδοι προέρχονται στις περισσότερες περιπτώσεις από την αγροτική οικονομία εν όψει της άμεσης είσπραξης και χρήσης τους από εκείνον στον οποίο έχει γίνει η εκχώρηση, αυτή η τελευταία έχει μία εδαφικότητα, ένα ή περισσότερα χωριά, ενώ άλλοτε αφορά ένα μόνο φορολογούμενο αγαθό ή δραστηριότητα με εδαφική κι αυτά αναγωγή. Το ίδιο ισχύει και για τις φεουδαλικές εκχωρήσεις στις δυτικοκρατούμενες περιοχές. Με τον τρόπο αυτό στις τοπικές οικονομίες παρεισφρέουν για πολιτικούς και μόνο λόγους πρόσωπα που, ενώ δεν συμμετέχουν στην παραγωγή, έχουν το δικαίωμα να ιδιοποιούνται ένα τμήμα της, εκείνο που ανήκει στο κράτος ως φόρος, με μορφή, φυσικών ή χρηματικών αξιών· στις τελευταίες ενσωματώνεται και μεγάλο μέρος των αγγαρειών, ιδίως εκείνες που αρχικώς αφορούσαν υπηρεσίες των καλλιεργητών προσφερόμενες στον κύριο των φορολογικών προσόδων.⁶¹

Οι εκχωρήσεις αυτές λέγονται τιμάρια (timar), λέξη που σημαίνει «πρόνοια», «φροντίδα», και μολονότι η καθιέρωσή τους στην

⁶¹ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.250-251

οθωμανική Αυτοκρατορία ανάγεται στο σουλτάνο Οσμάν (1289-1326), η παγίωση και η συστηματικοποίησή τους γίνονται στα χρόνια του Μωάμεθ Β' (1451-1481). Πυρήνας του τιμαρίου είναι το λεγόμενο *kilic* (σπαθί), ένα δηλαδή εισόδημα που θεωρείται επαρκές για τη συντήρηση του τιμαριώτη. Στον πυρήνα αυτόν προστίθενται επιμέρους εισοδήματα (*hisse*). Το εισόδημα των τιμαρίων εκφράζεται σε νομισματικές αξίες, στην πραγματικότητα όμως αποτελείται από αξίες εν μέρει φυσικές και χρηματικές: οι πρώτες υπολογίζονται σε ένα χρηματικό ισοδύναμο στη βάση, ωστόσο, λογιστικών και όχι πραγματικών τιμών· λογιστικές, από μία στιγμή τουλάχιστον και ύστερα, είναι και εκείνες που ισχύουν για το χρηματικό τμήμα της προσόδου. Καθώς τα τιμάρια ανήκουν σε διαφορετικές εισοδηματικές κατηγορίες που η μία μετά την άλλη συνιστούν την τιμαριωτική ιεραρχία και την αντίστοιχη των τιμαριωτικών υποχρεώσεων, η προσαρμογή του φυσικού τμήματος της προσόδου στις πραγματικές τιμές θα είχε ως αποτέλεσμα τη συνεχή ανακατάταξη της ιεραρχικής τους κλίμακας.⁶²

Τα τιμάρια, μολονότι έχουν εδαφικότητα, στο μέτρο μάλιστα όπου αποτελούνται από αγροτικής προέλευσης φορολογικές προσόδους, η εδαφικότητά τους δεν είναι συνεχής: ένα τιμάριο μπορεί να αποτελείται από τις προσόδους περισσότερων χωριών ή από τμήματα προσόδων ενός ή περισσότερων χωριών, χωρίς τα χωριά αυτά να συνιστούν μία ενότητα, έστω διοικητική· επίσης, ένα χωριό μπορεί

⁶² Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.251

να είναι τιμάριο περισσότερων ατόμων. Παρά το γεγονός ότι ο τιμαριώτης έχει αρμοδιότητες ως προς τις παραχωρήσεις των γαιών και για να νομιμοποιηθούν αυτές οι τελευταίες χρειάζεται η άδειά του κι ακόμη, παρά το γεγονός ότι κατέχει στο εσωτερικό του τιμαρίου του γαίες ή άλλα αγαθά (αμπέλια, δέντρα, μύλους, ψαρότοπους) που μπορεί να τα εκμεταλλεύεται ο ίδιος ή να τα δίνει σε αγροληψία και να τα νοικιάζει, ωστόσο το τιμάριο δεν είναι μία αγροτική εκμετάλλευση διευθυνόμενη από τον τιμαριώτη. Τα αγαθά μάλιστα που κατέχει (hassa) ως ισόβια ιδιοκτησία αποτελούν ως προς την απόδοσή τους μικρό, και κάποτε αμελητέο, τμήμα της συνολικής προσόδου.⁶³

Ο τιμαριώτης, μικρός ή μεγάλος, δεν είναι παρά καρπωτής φορολογικών προσόδων που ανήκουν στο κράτος και στις οποίες μπορεί να συγκαταλέγονται εθιμικά δασίματα που δεν αντιστοιχούν παρά σε ελάχιστο κλάσμα της συνολικής προσόδου. Δεν είναι ιδιοκτήτης του εδάφους του τιμαρίου και αν κάποτε τούτο συμβαίνει πρόκειται για λίγα μικρά, συνήθως τιμάρια, ενώ άλλοτε η ιδιοκτησία αφορά τμήμα μόνο των τιμαριωτικών εδαφών. Ορισμένα αγαθά, γαίες, αμπέλια, δέντρα, ψαρότοποι, μύλοι, που παρέχονται στον τιμαριώτη ως προσωπικά, στην ουσία δεν πρόκειται για απόλυτες ιδιοκτησίες, αλλά για ισόβιες εκχωρήσεις που μπορούν να αξιοποιηθούν σύμφωνα με τους όρους που ισχύουν στις ατομικές ιδιοκτησίες (mulk). Έτσι το τιμάριο δεν είναι μία οικονομική μονάδα και η οικονομία του δεν συνιστά έναν «τιμαριωτικό τρόπο

⁶³ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.252-253

παραγωγής» ούτε είναι ένα έναυσμα για τη μετατροπή των τιμαριωτών σε ενεργητικούς οικονομικούς συντελεστές μέσω της μεγέθυνσης των ισόβιων ιδιωτικών γαιών τους (hassa) και στην ανάδειξή τους σε μεγάλους γαιοκτήτες. Ωστόσο, ο τιμαριώτης είναι ένα πρόσωπο που ασκεί κυριαρχικά δικαιώματα στους χωρικούς μέσω των δημοσιονομικής προέλευσης αρμοδιοτήτων του και υποκαθιστά σε σημαντικό βαθμό τις φορολογικές λειτουργίες του κράτους. Ανήκει πρωτίστως στην κατακτητική κοινωνία, αλλά κάποτε είναι υποτελής, ενσωματωμένος στο στρατιωτικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας.⁶⁴

Οι χριστιανοί τιμαριώτες όπως οι μουσουλμάνοι ομόλογοί τους, κατέχουν κι αυτοί έναντι προσφοράς υπηρεσιών μικρά ή μεγαλύτερα τιμάρια, κάποτε και ατομικές ιδιοκτησίες, γαίες ή άλλα αγαθά που εντάσσονται στο τιμαριωτικό εισόδημα. Είναι λογικό ορισμένοι από αυτούς να διαιώνίζουν ένα προοθωμανικό καθεστώς, να ήταν δηλαδή «προνοιάριοι». Η ύπαρξη χριστιανών τιμαριωτών παρατηρείται κυρίως στους δύο πρώτους αιώνες της κατάκτησης: στο βαθμό όπου είχαν κληρονομική διαδοχή, οι απόγονοί τους φαίνεται ότι ενσωματώθηκαν και θρησκευτικώς στην κατακτητική κοινωνία, συνεχίζοντας μία διαδικασία αφομοίωσης για την οποία έχουμε δείγματα από τον 15^ο αιώνα.⁶⁵

⁶⁴ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, 1Ε'-1Θ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.254

⁶⁵ Ο.π., σελ.254-255

κατάστιχα τιμαρίων

Τα κατάστιχα των τιμαρίων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελούν μία από τις κύριες πηγές από όπου αντλούμε πληροφορίες για τη φορολογία, και, έμμεσα, για την αγροτική παραγωγή του 15^{ου} και του 16^{ου} αιώνα. Μας επιτρέπουν να καθορίσουμε, με αφειτηρία τη δεκάτη⁶⁶, τη παραγωγή σε όγκο και σε χρηματική αξία και να δούμε τις επιπτώσεις της φορολογικής προσόδου που εισπράττεται σε είδος και σε χρήμα από την παραγωγή αυτή. Οπωσδήποτε, επειδή η φορολογική πρόσοδος που καταγράφουν τα κατάστιχα δεν περιλαμβάνει το σύνολο των φόρων στους οποίους υπόκεινται οι οικογενειακές μονάδες παραγωγής, είμαστε υποχρεωμένοι να χρησιμοποιήσουμε μερικά δεδομένα μέσων όρων σχετικά με τον κεφαλικό φόρο και ορισμένους δασμούς, ώστε να καταλήξουμε σε ένα σχήμα των σχέσεων που υπάρχουν στη παραγωγή και τη φορολογία.⁶⁷

Παρ' όλο που για τη γαιοπρόσοδο⁶⁸ των τιμαρίων μας λείπουν τα αριθμητικά στοιχεία, έχουμε ωστόσο έμμεσες ενδείξεις στη μεγάλη

⁶⁶ Η δεκάτη (osr) λογαριάζεται σύμφωνα με τη μέση παραγωγή συγκομιδής τριών διαδοχικών χρόνων, (10% της παραγωγής). Οι τιμές υπολογίζονται σύμφωνα με τη μέση επιτόπια εποχική τιμή.

[Σπύρος Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σελ.42]

⁶⁷ Ο.π., σελ.42

⁶⁸ Θεωρούμε ως γαιοπρόσοδο το τμήμα εκείνο της συγκομιδής που το καρπώνεται ένας τρίτος για το λόγο ότι έχει δικαιώματα στη γη πέρα από εκείνα που χαρακτηρίζουμε ως φορολογικά. Η καθαρότερη μορφή γαιοπροσόδου είναι εκείνη που πραγματοποιείται σε μία γη της οποίας η ιδιοκτησία δεν ανήκει σε εκείνον που

διαφορά της παραγωγής κατά οικογένεια από το ένα χωριό στο άλλο: η μόνη δυνατότητα που δίνουν τα κατάστιχα, είναι να ορίσουμε το μέσο οικογενειακό εισόδημα κατά χωριό (ποσότητα παραγωγής διὰ του αριθμού των οικογενειών).⁶⁹

Το τιμάριο δεν είναι απόλυτα ταυτόσημο με μία εδαφική έννοια και τα κατάστιχα των τιμαρίων δεν κάνουν λόγο για τα όρια μέσα στα οποία βρίσκονται οι καλλιεργήσιμοι χώροι ενός χωριού ή οι βοσκές, όταν το τιμάριο, καθώς συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις, αποτελείται από μία ανθρώπινη συγκέντρωση και το έδαφός της· ποικίλες πηγές φορολογικών προσόδων μπορούν να παραχωρηθούν σε τιμάριο και αν ποσοτικά τα τιμάρια παίρνουν μία εδαφική διάσταση συνώνυμη με το χωριό, αυτό οφείλεται στο

την καλλιεργεί: μολονότι οι ιδιόκτητες γαίες (mulk) δεν απουσιάζουν, όμως όλες οι γαίες που αποφέρουν γαιοπρόσοδο δεν ανήκουν στη κατηγορία αυτή. Στην περίπτωση των ελεύθερων καλλιεργητών και των υποκείμενων στη φορολογία της παραγωγής γαιοκτητών, η γαιοπρόσοδος υπολογίζεται μετά την αφαίρεση της φορολογικής επιβάρυνσης της καλλιέργειας και των εξόδων της.

Οι καλλιεργητές, ατομικώς ή συλλογικώς, για να αποκτήσουν χρήματα για την εξυπηρέτηση του χρηματικού τους φόρου ή του χρέους που είχε προκαλέσει ο φόρος αυτός, καταφεύγουν σε δανεισμό υποθηκεύοντας τα κτήματά τους ή τελικά πουλώντας τα με τον όρο ότι θα συνεχίζουν να τα καλλιεργούν αποδίδοντας εσαεί ένα τμήμα της συγκομιδής στο δανειστή και στους κληρονόμους του. Η πρακτική αυτή δεν αποξενώνει τον καλλιεργητή από τη γη του. Έτσι δημιουργούνται οι γαιοπρόσοδοι, είτε αυτές είναι τα σουλτανικά κτήματα ή τα ιδιωτικά τσιφλίκια του 1ε' και του 1ς' αιώνα είτε τα ιδιόκτητα χωράφια που δίνονται σε αγροληψία στη διάρκεια αιώνων. Οι γαιοπρόσοδοι αυτές είναι αναλογικές, αναπληρώνονται σε φυσικές αξίες, δεν αποκλείονται ωστόσο, να καταβάλλονται μερικώς και σε χρήμα. [Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, 1Ε'-1Θ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.338-339, 345-346]

⁶⁹ Σπύρος Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σελ.47

γεγονός ότι έχουμε να κάνουμε με μία κατεξοχήν αγροτική οικονομία βασισμένη στην οικονομία ενός χωριού και ότι συνεπώς μέγιστο μέρος των φορολογικών προσόδων προέρχεται από τις εκμεταλλεύσεις που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της οικονομίας του χωριού.⁷⁰

Βασικό στοιχείο για τη μέτρηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι το ύψος της ίδιας της παραγωγής περισσότερο παρά η έκταση του καλλιεργούμενου εδάφους.⁷¹

Αντικείμενο ενός κατάστιχου τιμαρίων είναι η αναγραφή των φορολογικών προσόδων που έχουν παραχωρηθεί από το κράτος σε ένα ή περισσότερα πρόσωπα έναντι υπηρεσιών· τα πρόσωπα αυτά ανήκουν στο στρατιωτικό ή γραφειοκρατικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας. Καθένα από τα πρόσωπα αυτά μπορεί να έχει γίνει κύριος ενός τιμαρίου ή ένα τιμάριο να έχει παραχωρηθεί σε περισσότερα από ένα πρόσωπα· ανάλογα με τον ιεραρχικό βαθμό στον οποίο ανήκαν οι κάτοχοι των τιμαρίων. Τα τιμάρια αποτελούνται από μία σταθερή μονάδα και από προσθήκες ή κλάσματα τιμαρίου που εκφράζουν τις μονάδες που υπερβαίνουν το εισόδημα της σταθερής μονάδας.⁷²

Η σύνθεση του ίδιου του τιμαρίου και ο χαρακτήρας του ως φορολογικής προσόδου και όχι εδαφικής έννοιας δεν επιτρέπει την

⁷⁰ Σπύρος Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της Αγροτικής Οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αιώνας)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σελ.12

⁷¹ Ο.π., σελ.12

⁷² Ο.π., σελ.12-13

αυτόματη ταύτιση του τιμαρίου, όταν πρόκειται αποκλειστικά για προσόδους προερχόμενες από αγροτικές εκμεταλλεύσεις, με το χωριό: ένα χωριό μπορεί να αποτελεί τμήμα μόνο ενός τιμαρίου ή τμήματα ενός χωριού να έχουν απονεμηθεί σε περισσότερα τιμάρια. Μία σειρά προσβάσεων, ωστόσο, μας επιτρέπουν είτε να ταυτίσουμε συγκεκριμένα τιμάρια με συγκεκριμένα χωριά είτε να θεωρήσουμε ότι τα τμήματα των χωριών που έχουν παραχωρηθεί σε τιμάρια αντανakλούν το συνολικό μηχανισμό που πυτάνεύει μέσα στην οικονομία του χωριού.⁷³

Η εξέταση της διαχρονικής συμπεριφοράς των δύο μεγεθών, πληθυσμού και εισοδήματος, οδηγεί στην υπόθεση μίας οριοποίησης των εισοδημάτων και συγχρόνως υποδεικνύει ορισμένες τάξεις μεγεθών μέσα στις οποίες μπορούσαν να πραγματοποιούνται οι πλεονασματικές καλλιέργειες.⁷⁴

⁷³ Σπύρος Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της Αγροτικής Οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αιώνας)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σελ.13

⁷⁴ Ό.π., σελ.17

φόροι και συντήρηση

των μετοχιών__

Οι φόροι που επέβαλαν οι Τούρκοι κατακτητές σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας ήταν κεφαλικοί φόροι, που για τους αγροτικούς πληθυσμούς προσδιοριζόταν κυρίως στη δεκάτη (10% της παραγωγής) και ήταν κρατικός φόρος. Από εκεί και πέρα υπήρχαν και οι έκτακτοι φόροι καθώς και οι συμφωνίες που γινόντουσαν μεταξύ του ακτήμονα και του ιδιοκτήτη γης ή του τιτλούχου τιμαριάτη. Οι συμφωνίες αυτές διέφεραν από περιοχή σε περιοχή, είχαν σχέση με την καλλιέργεια και τη γονιμότητα του εδάφους και ξεχώριζαν ανάλογα με τον τρόπο αμοιβής σε τριτάρικο (1/3 της παραγωγής), μισακάρικο ή συμισιακό (1/2 παραγωγής), αποκοπή (αρχική συμφωνία) και το παρασπόρι (δηλαδή ότι περίσσευε από τη σπορά). Έτσι κτίστηκαν και συντηρήθηκαν τα Μετόχια στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.⁷⁵

μεταναστεύσεις – εποικισμός__

Μολονότι οι άνθρωποι δεν σταματούν να μετακινούνται, ορισμένες μετακινήσεις δεν είναι ως προς το εύρος τους επαναλαμβανόμενες:

⁷⁵ Αργυρώ Καλλιβερετάκη, *akallivretaki's blog – Μετόχια, περιοχή Δήμου Ελ. Βενιζέλου*

η ανάπτυξη του πληθυσμού των πόλεων, γοργότερη από την αντίστοιχη της ενδοχώρας, δείχνει βέβαια τις επαναλαμβανόμενες πληθυσμιακές εισροές από την ύπαιθρο, αυτές όμως οι εισροές δεν αντιστοιχούν σε εκείνες που προκαλούν τα μεγάλα μεταναστευτικά κινήματα. Τα ισχυρότερα από αυτά είναι το αλβανικό και το τουρκικό: το πρώτο προηγείται της τουρκικής κατάκτησης, το δεύτερο τη προετοιμάζει ή είναι επακόλουθό της. Και τα δύο έχουν ως κοινό παρονομαστή τον πόλεμο, την εξυπηρέτηση των αναγκών της άμυνας στην περίπτωση των βενετών κυριάρχων που καλούν, όπως και οι Βυζαντινοί, τους αλβανούς πολεμιστές σε μόνιμη εγκατάσταση. Ο τουρκικός εποικισμός αποτελεί μέθοδο της κατάκτησης και της διαίωνισής της, εγγράφεται σε ένα κεντρικό σχέδιο. Και οι δύο εποικισμοί επάνδρωσαν την ύπαιθρο και τις πόλεις, αλλά τις τελευταίες ενίσχυσε συστηματικά ο τουρκικός εποικισμός. Το ίδιο ισχύει και για έναν άλλο εποικισμό, το βενετικό.⁷⁶

τουρκικός εποικισμός__

Σε συνθήκες κατάκτησης ο εποικισμός που εγγράφεται στη βούληση του κυριάρχου είναι επόμενο να ανταποκρίνεται στο δικό του εξουσιαστικό σχέδιο και να συμπεριλαμβάνει συνεπώς ανθρώπινα σύνολα που πρόκειται να ασκήσουν διαφορετικούς ρόλους στις νέες τους πατρίδες. Η σύνθεση του μουσουλμανικού πληθυσμού των πόλεων

⁷⁶ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.221

με τη πληθώρα των τεχνιτών και των θρησκευτικών λειτουργών, που δεν μετακόμισαν βέβαια στις νέες κτήσεις για να εξυπηρετήσουν το γηγενή πληθυσμό, δείχνει την πολυμορφία της ανθρώπινης διακίνησης, όταν αυτή οργανώνεται ή ευνοείται από μία εξουσία που θέλει να εδραιωθεί ελέγχοντας το σύνολο των οικιστικών μορφωμάτων και δημιουργώντας στο εσωτερικό όσων ήδη υπάρχουν το δικό της κυρίαρχικό υποσύνολο.⁷⁷

Μετά το πέρας των Οθωμανικών κατακτήσεων, στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συντελούνται βασικές αλλαγές, με κυριότερη την εδραίωση του συστήματος των τσιφλικιών, που αποτελεί στην πραγματικότητα την εδραίωση και ολοκλήρωση του φεουδαρχικού συστήματος. Είδαμε ότι, κατά τη διάρκεια των κατακτήσεων, όσο η οθωμανική «γη» μεγάλωνε, ο σουλτάνος είχε τη δυνατότητα να παραχωρεί στους αξιωματούχους του εκτάσεις για νομή και καλλιέργεια. Όταν οι κατακτήσεις σταμάτησαν μπροστά στην πύλη της Βιέννης (με σημαντική εξαίρεση την κατάληψη της Κρήτης, το 1669), τότε το πεπερασμένο πλέον των οθωμανικών εδαφών σταμάτησε και αυτή τη διαδικασία παραχώρησης γης. Την επέκταση των τιμαρίων διαδέχεται τώρα μια ουσιαστική μεταβολή στην ιδιοκτησία τους: από κρατικές παραχωρημένες γαίες, τα τιμάρια μετατρέπονται σε ιδιωτικές κληρονομητές εκτάσεις, οι καλλιεργητές των οποίων βαρύνονται με συγκεκριμένες αποδόσεις απέναντι στο χωροδεσπότη

⁷⁷ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.223

κατά τα φεουδαρχικά πρότυπα. Αυτό είναι το σύστημα των τσιφλικιών, με τις πολλές επιπτώσεις στην οικονομική και πολιτική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁷⁸

Το γεγονός ότι τα έσοδα από το τσιφλίκι είναι πλέον ατομικά και ο τσιφλικούχος δεν «τελεί» προς την Πύλη, αποτελεί ένα ισχυρό κίνητρο για τη μεταβολή των καλλιεργειών και τον προσανατολισμό τους σε προϊόντα που έχουν μεγάλη ζήτηση στις διεθνείς αγορές, κυρίως το σιτάρι και το βαμβάκι.⁷⁹

⁷⁸ <http://www.komep.gr/2001-teyxos-1/h-genesh-ths-ellhnikhs-astikhs-takshs-kai-toy-kratoys-ths>

⁷⁹ Ό.π.

το σύστημα εξουσίας_

Το σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης συνεπάγεται τη διχοτομία των κοινωνιών των κατακτημένων εδαφών με κύρια αναφορά της διχοτομίας αυτής στο θρήσκευμα: η κατακτητική κοινωνία είναι μουσουλμανική και είναι στο σύνολό της διακριτή και κυρίαρχη. Δεν είναι, ωστόσο, στο σύνολο της εκμεταλλευτική ή αλλιώς δεν συμμετέχει ως σύνολο στην ιδιοποίηση ενός τμήματος της παραγωγής και γενικότερα του παραγόμενου πλούτου. Το ρόλο αυτόν τον διαδραματίζει ένα μόνο τμήμα της κατακτητικής κοινωνίας, εκείνο που ασκεί την εξουσία ή την υπηρετεί μέσω της μουσουλμανικής του ιδιότητας: πρόκειται για το τμήμα, κατά κύριο λόγο, που ελέγχει το στρατιωτικό μηχανισμό και στην κορυφή του οποίου βρίσκεται η δυναστεία· ακόμη για τα τμήματα εκείνα που συγκροτούν το θρησκευτικό και δικαιοϊκό μηχανισμό. Ο δεύτερος ασκεί και διοικητικές λειτουργίες, όπως ακριβώς συμβαίνει και με το στρατιωτικό μηχανισμό. Όλα αυτά τα εξουσιαστικά μορφώματα εξασφαλίζουν την οικονομική τους βάση από το κράτος, αλλά το θρησκευτικό μόρφωμα την εξασφαλίζει επίσης από τη βούληση των ατόμων, που και αυτά χρωστούν στην οικονομική τους βάση πρωτίστως στη διανεμητική πολιτική της κεντρικής εξουσίας, δηλαδή των σουλτάνων.⁸⁰

⁸⁰ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τέθρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.23-24

Οι κατακτημένοι μπορούν να επωφελούνται από την ανακατανομή του εισοδήματος που περιέρχεται στο κράτος αλλά σε ελάχιστο βαθμό σε σχέση με τους εκπροσώπους της κατακτητικής κοινωνίας και τούτο για τον ευνόητο λόγο ότι οι κατακτημένοι, χωρίς να αφομοιωθούν θρησκευτικά, δεν έχουν πρόσβαση σε όλους τους τροχούς του εξουσιαστικού μηχανισμού μέσω του οποίου πραγματοποιείται η ιδιοποίηση ενός τμήματος της παραγωγής και του όλου πλούτου.⁸¹

Η διαφορά του οικονομικού καθεστώτος της υποτελούς κοινωνίας εντοπίζεται στη φορολογική συμπεριφορά του κυρίαρχου απέναντί της: πράγματι οι κατακτημένοι βαρύνονται με υποχρεώσεις που δεν ισχύουν για το μουσουλμανικό πληθυσμό της Αυτοκρατορίας, όπως συμβαίνει κυρίως με την καταβολή του κεφαλικού φόρου, του οποίου το βάρος, αν δεν είναι καθεαυτό δυσβάστακτο, δεν είναι για το λόγο αυτό αμελητέο.⁸²

⁸¹ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.24

⁸² Ό.π., σελ.25

οι γενικοί χαρακτήρες της οικονομίας__

Η οικονομία των υποτελών δεν είναι αποκλειστικώς αλλά κυρίως αγροτική και τα προϊόντα της προορίζονται κατά πολύ μεγάλο βαθμό, στην αυτοκατανάλωση εκείνων που τα παράγουν: αυτό σημαίνει ότι όλα τα προϊόντα, και πρωτίστως τα γεωργικά, δεν αποκτούν ανταλλακτική αξία με την ένταξή τους στην αγορά, αλλά διατηρούν την άμεση χρηστική τους αξία, είναι με άλλα λόγια μέσα για τη συντήρηση των ανθρώπων, για τη συντήρηση και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Για αυτή τη συντήρηση και την αναπαραγωγή, η αγορά δεν αποτελεί αναγκαίο όρο, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι είναι αδιάφορος όρος στη διαδικασία παραγωγής και των αμέσως χρηστικών αγαθών.⁸³

Οι επενδύσεις στη γη είναι στην ουσία το πρόβλημα της δημιουργίας μεγάλης ιδιοκτησίας. Αφήνοντας στην άκρη το θέμα της μετατροπής σε ένα είδος ατομικής ιδιοκτησίας ορισμένων νομών οι οποίες πέρασαν στην κατηγορία των βακουφικών γαιών και υπενθυμίζοντας ότι αυτές οι υπερβάσεις δεν ανήκουν στο κύκλωμα των άμεσων παραγωγών αλλά των φορέων του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού, θα μπορούσε να σημειώσει κανείς ότι οι μεγάλες

⁸³ Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Τδρμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ.34-35

ατομικές ιδιοκτησίες δημιουργούνται έξω από τα πλαίσια των τιμαριωτικών γαιών και από μη αγροτικούς φορείς, ότι δηλαδή στην εμφάνιση των «τσιφλικιών», με τη μεταγενέστερη σημασία του όρου, δε συμβαίνει μία επένδυση εισοδημάτων προερχόμενων από μία υποθετική οριζόντια κινητικότητα των αγροτικών πληθυσμών· η δημιουργία των «τσιφλικιών» αυτών είναι, αποτέλεσμα της δημιουργίας χρηματικών εισοδημάτων σε ορισμένα στρώματα της κυρίαρχης οθωμανικής κοινωνίας μέσω της ανακατανομής της φορολογικής προσόδου. Στις νέες εκμεταλλεύσεις διαιωνίζονται τα παραδοσιακά συστήματα εκμετάλλευσης.⁸⁴

αιγυπτιακή κατοχή__

Με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου (6 Ιουλίου 1827) η Κρήτη αποσπάσθηκε από τον κορμό του μικρού ελληνικού βασιλείου και παραχωρήθηκε από τον Σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ στον Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου, σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών, που πρόσφερε για την καταστολή της Ελληνικής Επανάστασεως.⁸⁵

Ο Μεχμέτ Αλή για την εποχή του εθεωρείτο προχωρημένος μονάρχης με στοιχεία διοικητικά, με συγκεντρωτική εξουσία, που κατέστειλε τη δύναμη των διάφορων τιμαριούχων της επικράτειάς του. Το

⁸⁴ Σπύρος Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της Αγροτικής Οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αιώνας)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σελ.227-228

⁸⁵ Γιάννης Εμμ. Ανδρουλάκης, *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125π.Χ.-1922μ.Χ)*, Ηράκλειο 1997, σελ.206

συγκεντρωτικό, επομένως, διοικητικό σύστημα, που είχε εφαρμόσει στην Αίγυπτο, εισήγαγε και στην Κρήτη, αφαιρώντας τα τιμάρια από τους Αγάδες και αποκαθιστώντας την ισότητα μεταξύ των δύο ετερόθρησκων στοιχείων.⁸⁶

⁸⁶ Γιάννης Εμμ. Ανδρουλάκης, *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125π.Χ.-1922μ.Χ.)*, Ηράκλειο 1997, σελ.206

ΜΕΤΟΧΙ ΗΣΥΧΑΚΗ ΦΑΣΗ 2^η_____

στάδιο 1^ο: χαμάμ_____

Τουρκοκρατία_____

στάδιο 1^ο

χαμάμ_____

Στη δεύτερη φάση έχουμε την προσθήκη χώρου χαμάμ. Η διαφορετικότητα της περιόδου αυτής έγινε αντιληπτή μετά την αποκόλληση μέρους του επιχρίσματος της εσωτερικής πλευράς του τοίχου στο βόρειο τμήμα του συγκροτήματος, όπου και φάνηκε τοίχος μεταγενέστερης τοποθέτησης σε συνέχεια με τον υπάρχοντα. Τχνη του χώρου αυτού συναντώνται και σε άλλους τοίχους του κτιρίου-πύργου της επόμενης φάσης.⁸⁷

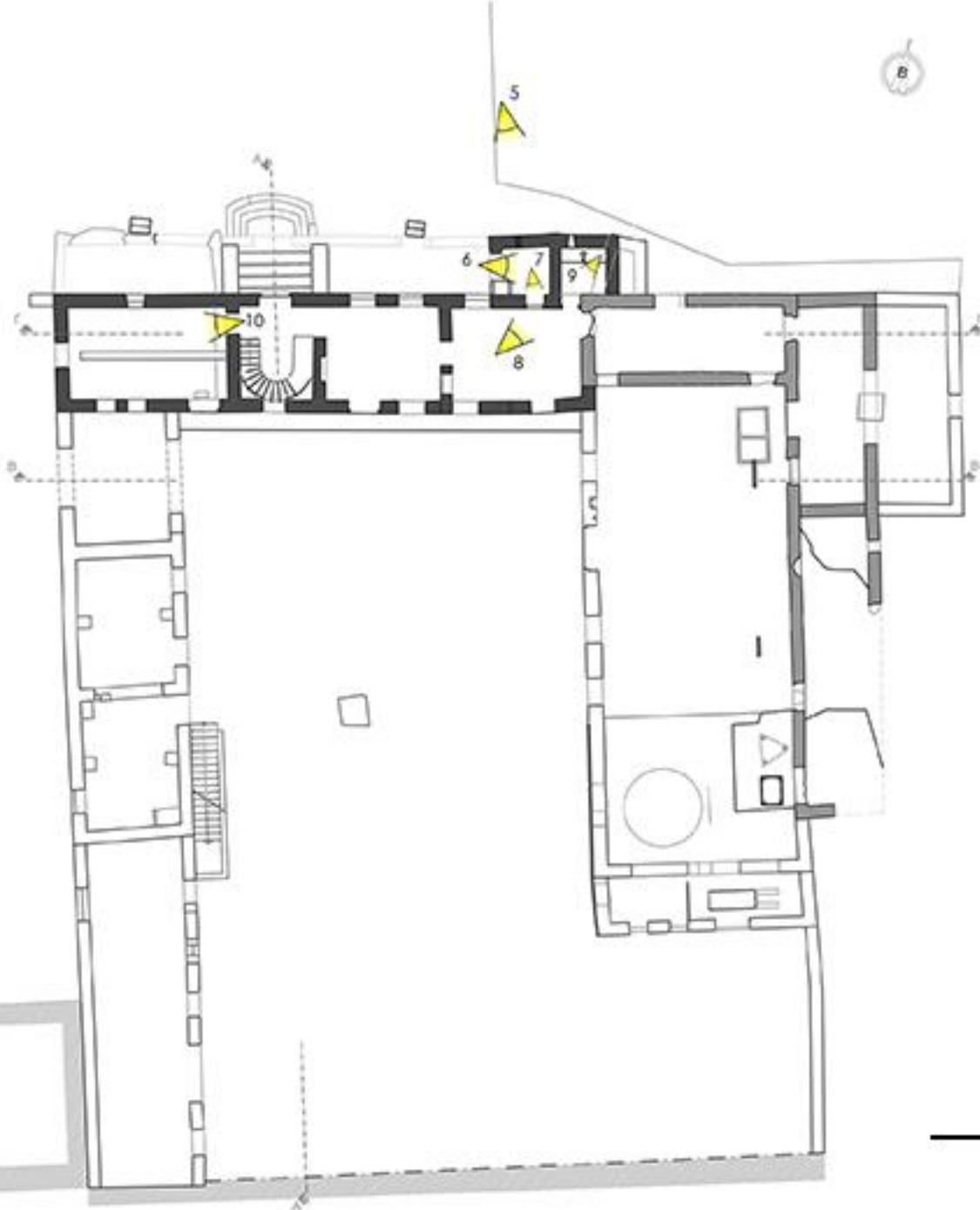
Παρακάτω βλέπουμε τη κάτοψη του ισογείου, στάθμης +2.30μ. καθώς και τις αντίστοιχες εικόνες.

Αναλυτικότερα, στην εικόνα 5 βλέπουμε τμήμα της εξωτερικής βόρειας όψης και συγκεκριμένα του χαμάμ. Οι εικόνες 6 και 7 δείχνουν το εσωτερικό του χαμάμ. Οι εικόνες 8 και 9 δείχνουν ένα δωμάτιο με τουαλέτα, ενώ στην εικόνα 10 απεικονίζεται ένας χώρος που πιθανώς άλλαξε χρήση αργότερα, καθώς φαίνεται να εξυπηρετούσε στο τάισμα ζώων, πιθανότατα πτηνών.

⁸⁷ Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος «Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη» της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη ισογείου
+2.30

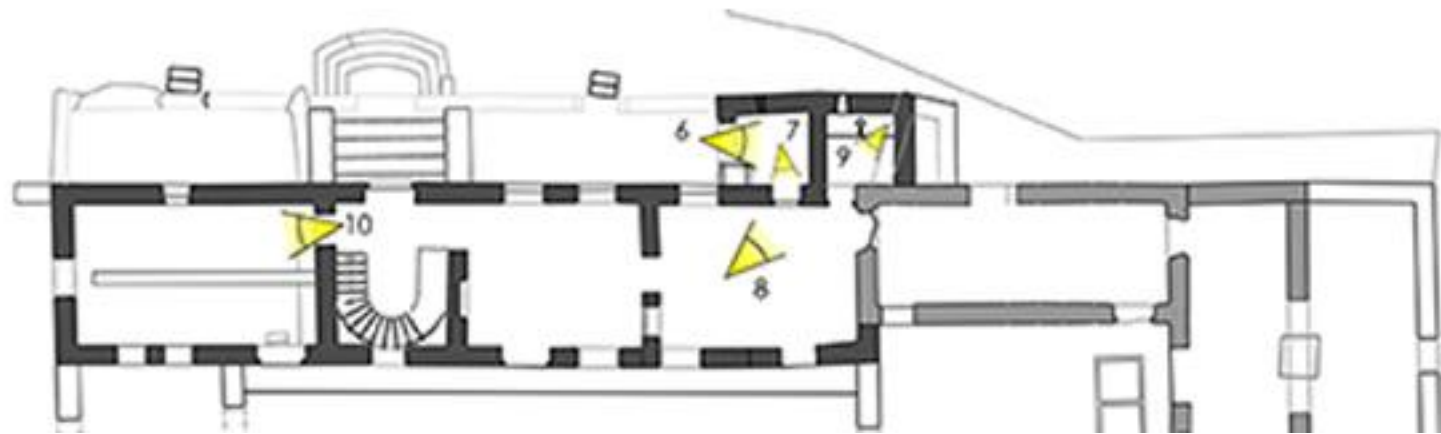

9

10

Ο χαρακτηριστικός πύργος του μετοχίου το 1897 ως αρχηγείο του Τιμολέοντα Βάσσου.

[Φωτογραφία από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά.]

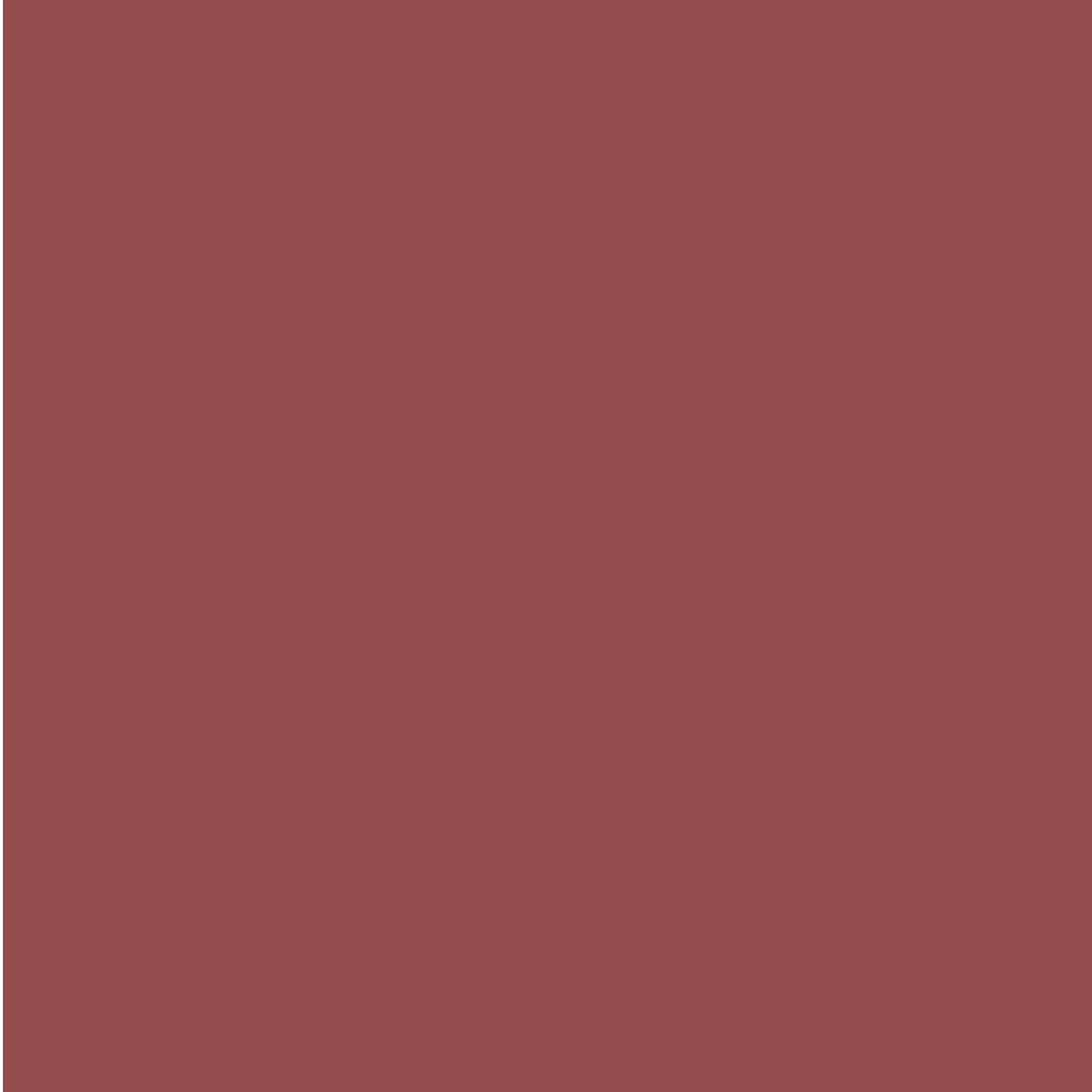
ΜΕΤΟΧΙ ΗΣΥΧΑΚΗ ΦΑΣΗ 2^η_____

στάδιο 2° : πύργος_____

Τουρκοκρατία_____

στάδιο 2°

πύργος_____

Σε αυτή τη φάση σχηματίζεται πλέον ο κυριότερος όγκος που χαρακτηρίζει το συγκρότημα, ο πύργος. Το κτίριο αυτό χωρίζεται σε τρία επιμέρους τμήματα από τα οποία το μεσαίο είναι το ψηλότερο με τρεις ορόφους, ενώ τα εκατέρωθεν τμήματα είναι διώροφα.⁸⁸

Στην Επανάσταση του 1897 αποβιβάστηκε στον κόλπο της Κισσάμου ο Τιμολέων Βάσσος⁸⁹, επικεφαλής ελληνικού εκστρατευτικού σώματος, με την εντολή να καταλάβει, σε συνεργασία με τους επαναστάτες, την Κρήτη και να κηρύξει την ένωσή της με την Ελλάδα. Ο Βάσσος εγκατέστησε το αρχηγείο του στον Αλικιανό, στο οικοδομικό συγκρότημα του Μετοχιού Ησυχάκη, που διασώζεται ως σήμερα, και από κει εξορμούσε ενάντια στους Τούρκους των Χανίων.⁹⁰

⁸⁸ Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος «*Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη*» της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

⁸⁹ 1836-1929. Ήταν γιος του περίφημου οπλαρχηγού του 1821 Βάσσου Μαυροβουνιώτη. Αφού σπούδασε στη Σχολή Ευελπίδων και μετεκπαιδεύτηκε στη Γαλλία, διορίστηκε υπασπιστής του βασιλιά Γεωργίου. Διατήρησε τη θέση του στο Παλάτι για πολλά χρόνια, χωρίς όμως να μεταβληθεί σε υποτακτικό αυλοκόλακα. Στις παραμονές του πολέμου του 1897 ηγήθηκε του μικρού εκστρατευτικού σώματος που στάλθηκε για να «καταλάβει» την Κρήτη και να κηρύξει την ένωσή της με την Ελλάδα. Είχε μεγάλες στρατιωτικές ικανότητες και επαινετό ήθος και το όνομά του περιβλήθηκε, κατά καιρούς, με κάποια αίγλη.

[V. Berard, *Κρητικές Υποθέσεις*, Οδοιπορικό 1897, Μέρες ναυάρχων και επανάστασης, Χανιά-Ρέθυμνο-Ηράκλειο-Σητεία-Σφακιά, Μτφρ. -Εισαγωγή-Σχόλια Γ. Μοραγλής, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994, σελ.152]

⁹⁰ http://www.eks-ik.eu/dimosieyseis-ekdoseis/arthra-meletes/25-mia-syntomi-istoria-tou-alikianoy#_ftn1

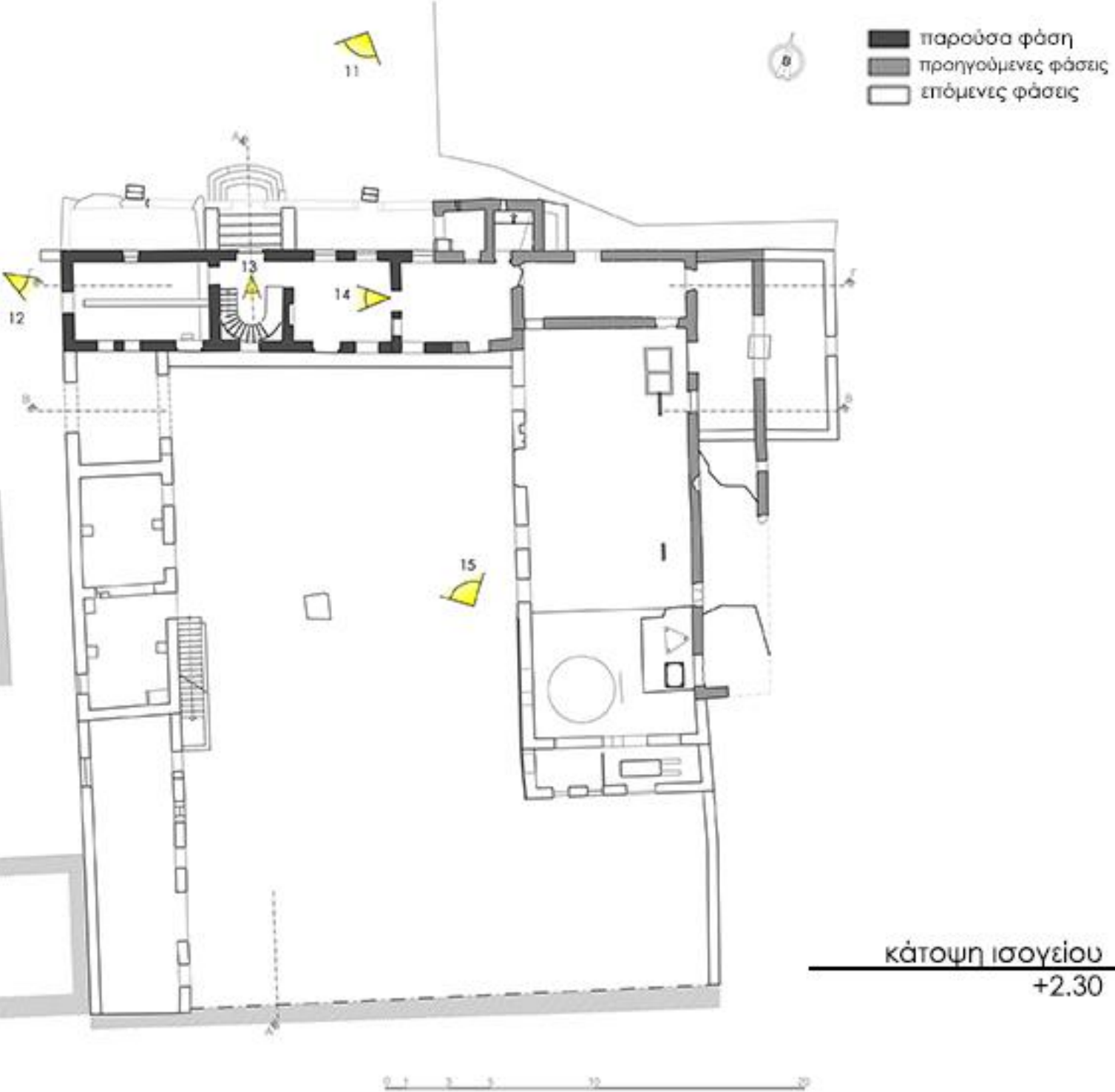
Παρακάτω παρατίθενται οι κατόψεις ισογείου (+2.30), παταριού (+4.60), Α' ορόφου (+6.20) και Β' ορόφου (+10.80), και οι αντίστοιχες εικόνες των χώρων.

Το συγκρότημα έχει δύο εισόδους: μία κεντρική από τη βόρεια πλευρά (εικ. 11), που είναι η κύρια όψη του κτιρίου και μία πύλη εισόδου από τη δυτική πλευρά. (εικ. 12)

Ο κεντρικός πυρήνας του κτιρίου περιλαμβάνει τη σάλα στον όροφο, όπου οδηγούσε μία ξύλινη ελικοειδής σκάλα, ιδιαίτερης μορφολογικής αισθητικής. (εικ. 13)

Το διώροφο κτίσμα –με εξαίρεση ένα τμήμα της βόρειας πλευράς, τον πύργο με ύψος τριών ορόφων– περιέβαλε ψηλός μαντρότοιχος που είναι πιθανό να είχε μεγαλύτερο ύψος αρχικά στο νότιο τμήμα.⁹¹

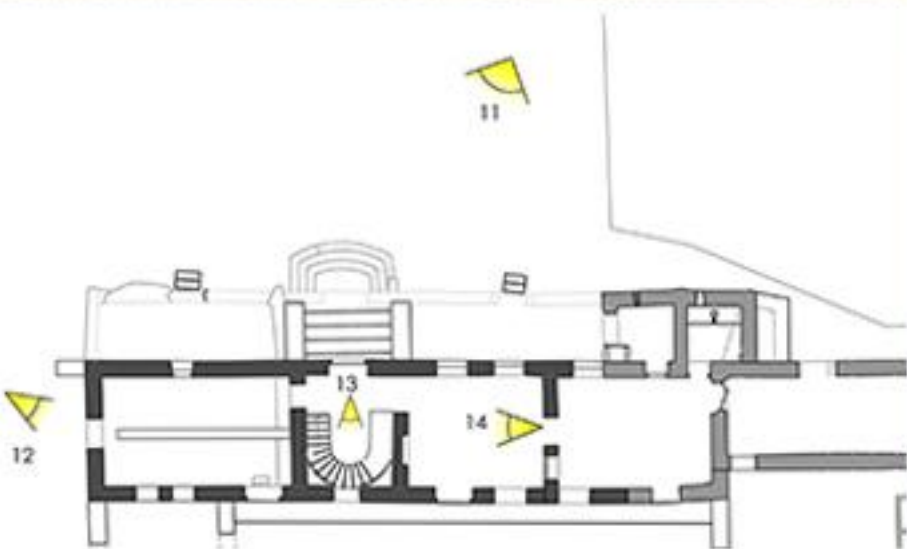
⁹¹ Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος «Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη» της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

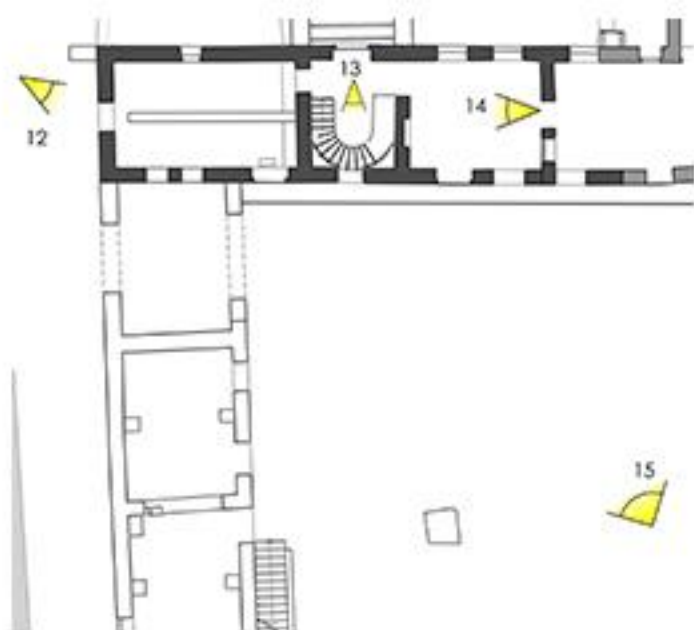
11

12

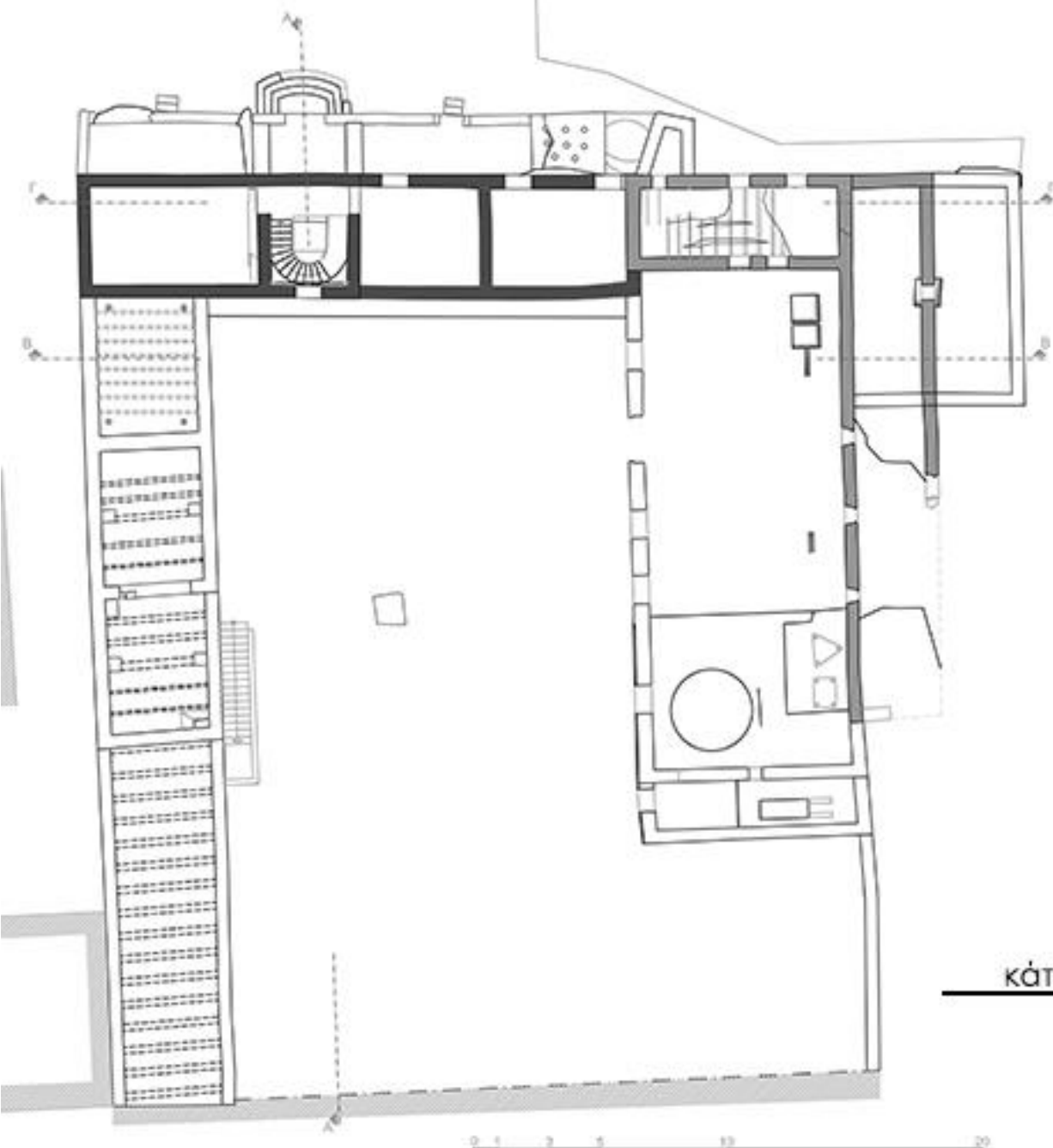

13

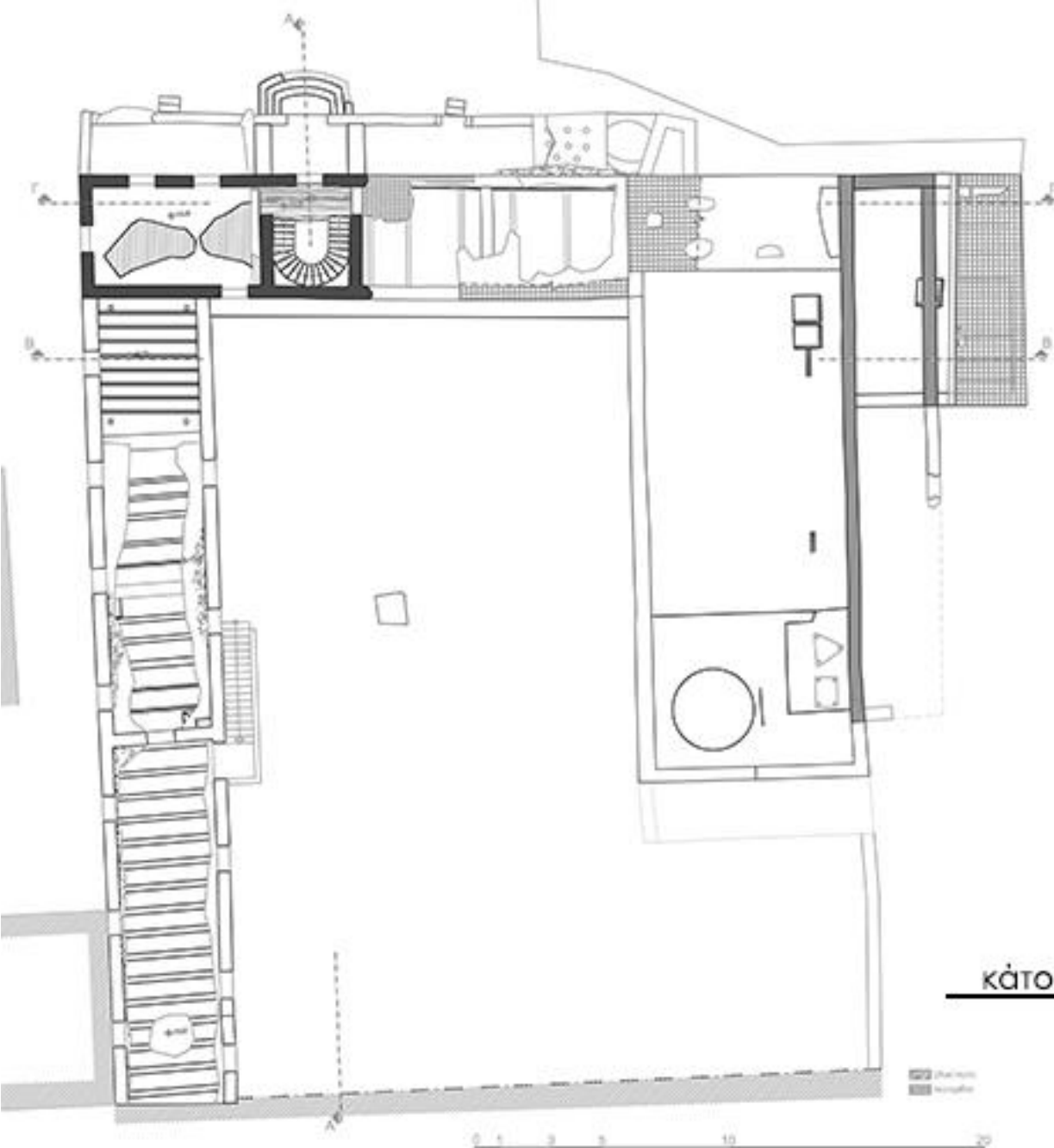
- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη παταριού
+4.60

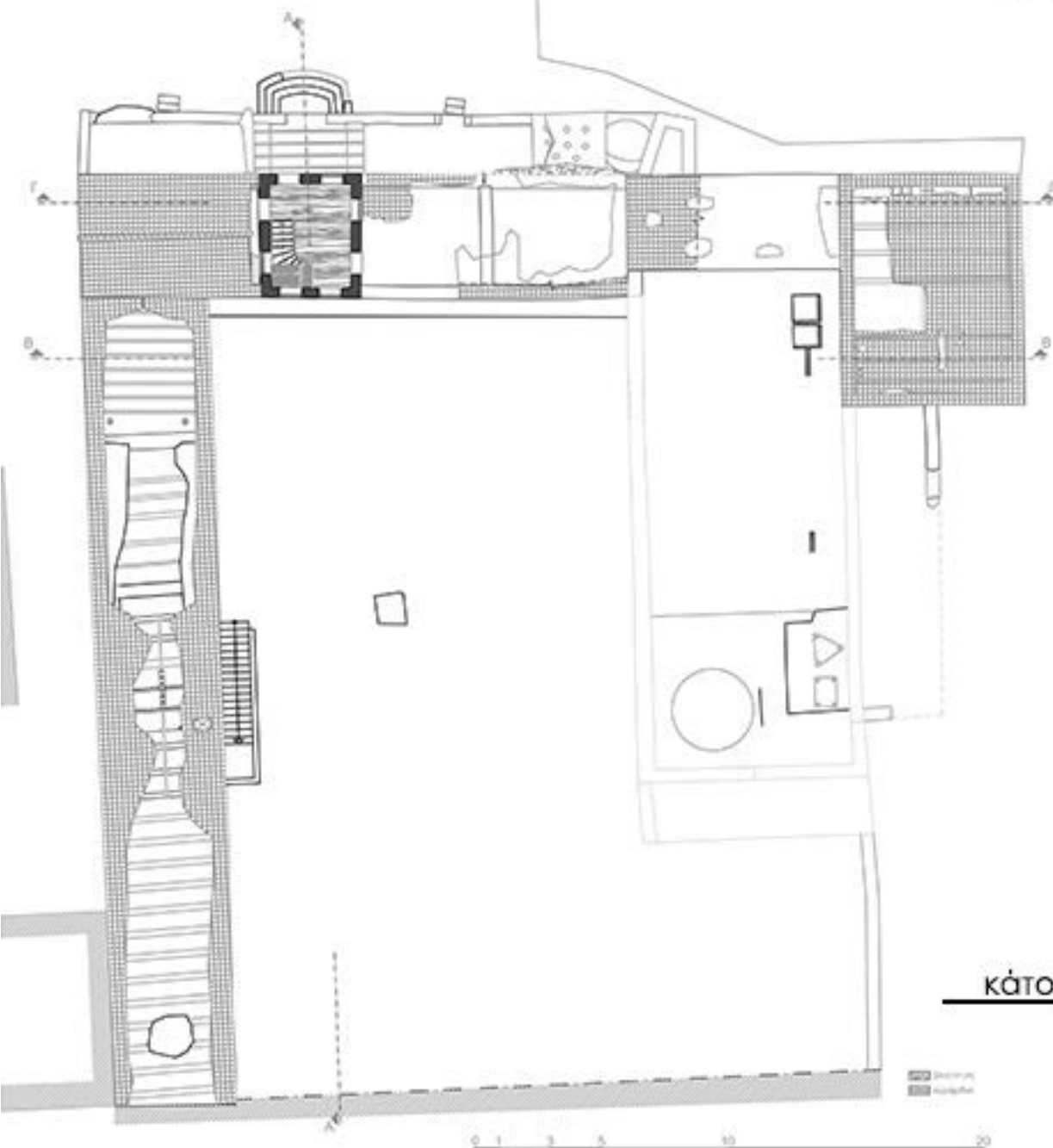

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη Β' ορόφου
+10.80

Επόμενη φάση
Παρούσα φάση

ΜΕΤΟΧΙ ΗΣΥΧΑΚΗ ΦΑΣΗ 2^η_____

στάδιο 3° : επέκταση_____

Τουρκοκρατία_____

στάδιο 3°

επέκταση_____

Σε αυτή τη φάση, λόγω αύξησης των απαιτήσεων του μετοχίου προστέθηκε δυτικά ένας βοηθητικός χώρος μικρότερης αρχιτεκτονικής αξίας και προχειρότερης κατασκευής.⁹²

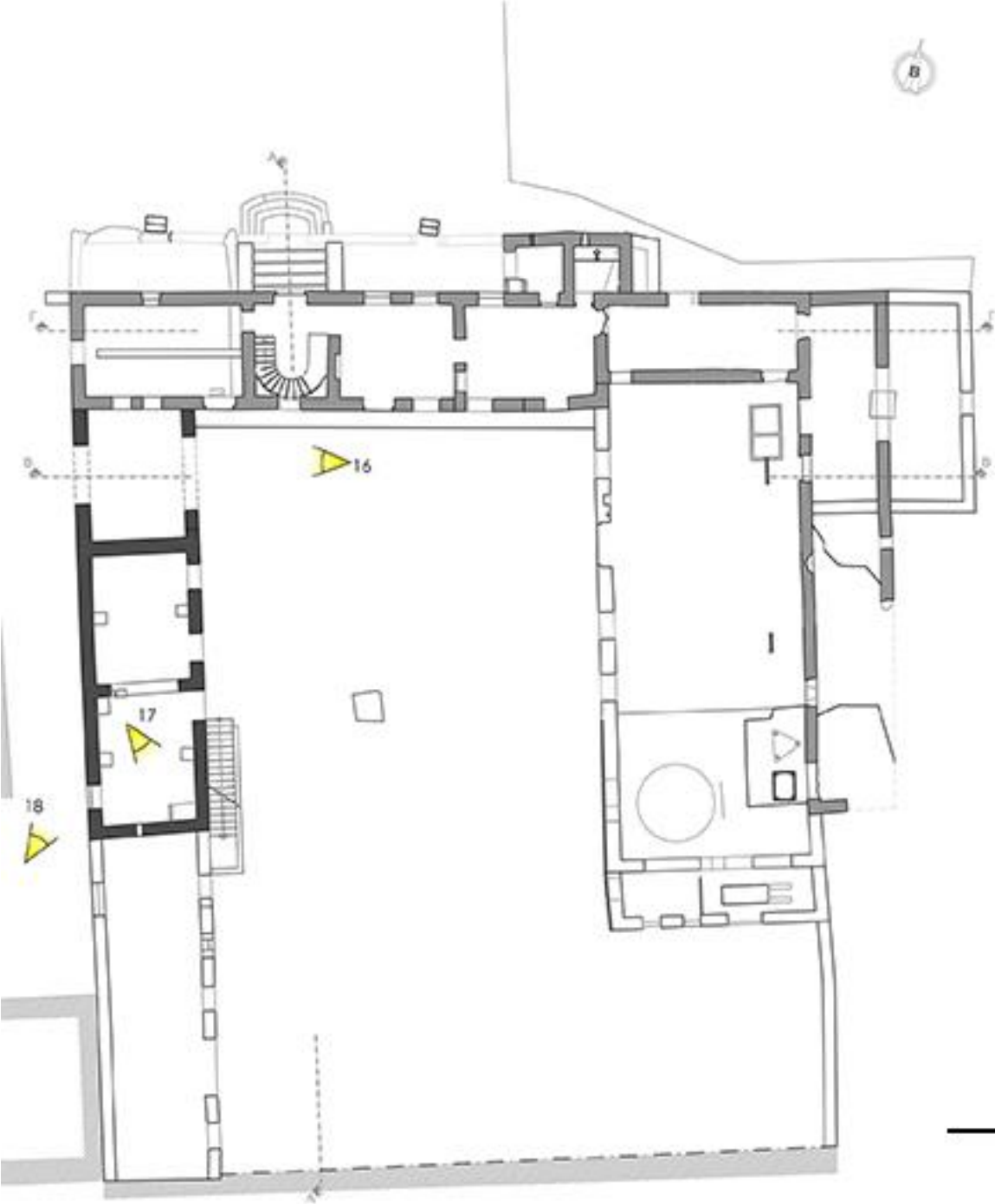
Παρακάτω παρατίθενται οι κατόψεις του ισογείου (+2.30) και του παταριού (+4.60). Ακολουθούν οι αντίστοιχες φωτογραφίες, η βόρεια και δυτική όψη και η τομή ΑΑ (κάθετα στο συγκρότημα).

Στην εικόνα 16 φαίνεται η δεύτερη είσοδος του συγκροτήματος. Στην εικόνα 17 φαίνεται ο χώρος της κουζίνας ο οποίος ήταν ενοποιημένος με τον υπόλοιπο χώρο της τραπεζαρίας. Στην εικόνα 18 βλέπουμε τμήμα της εξωτερικής όψης της επέκτασης (δυτική όψη). Σε επόμενη φάση που θα δούμε στη συνέχεια, γίνεται προσθήκη σε ύψος αυτού του τμήματος της επέκτασης.

⁹² Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος *«Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη»* της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

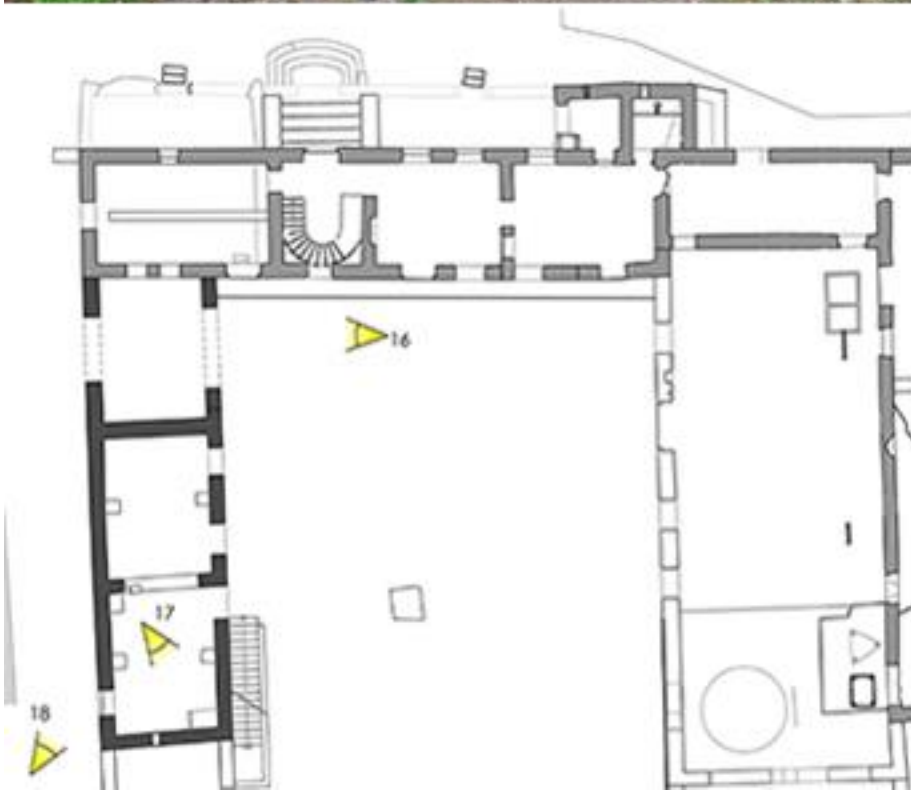

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

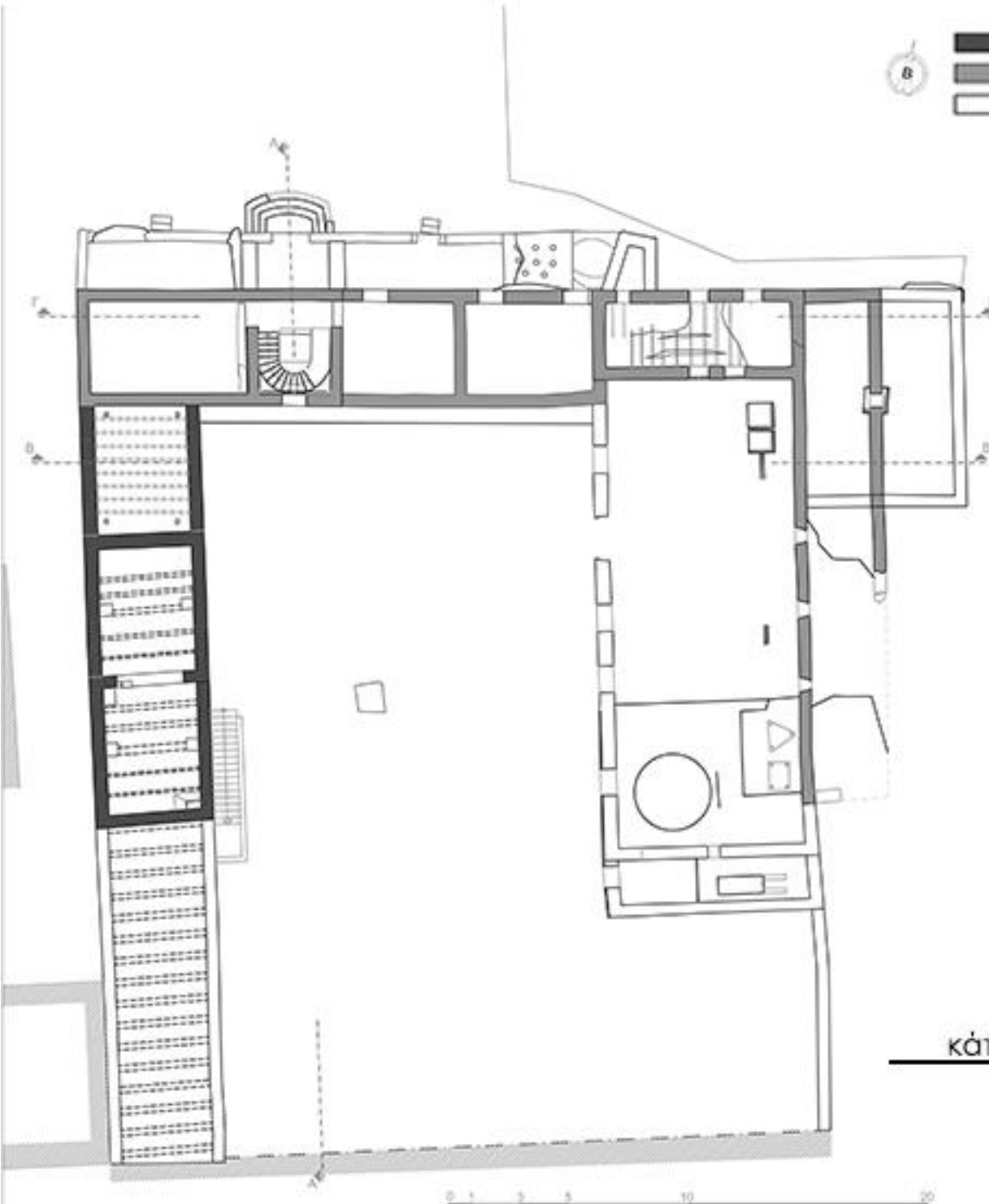
κάτοψη ισογείου
+2.30

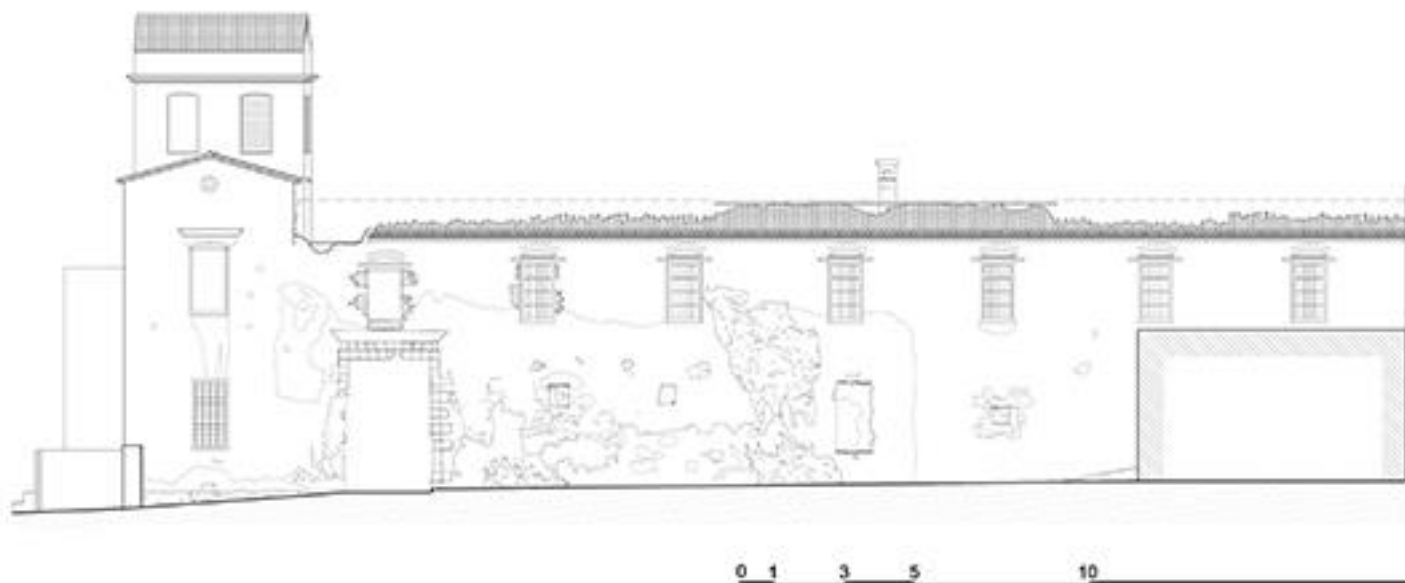
- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

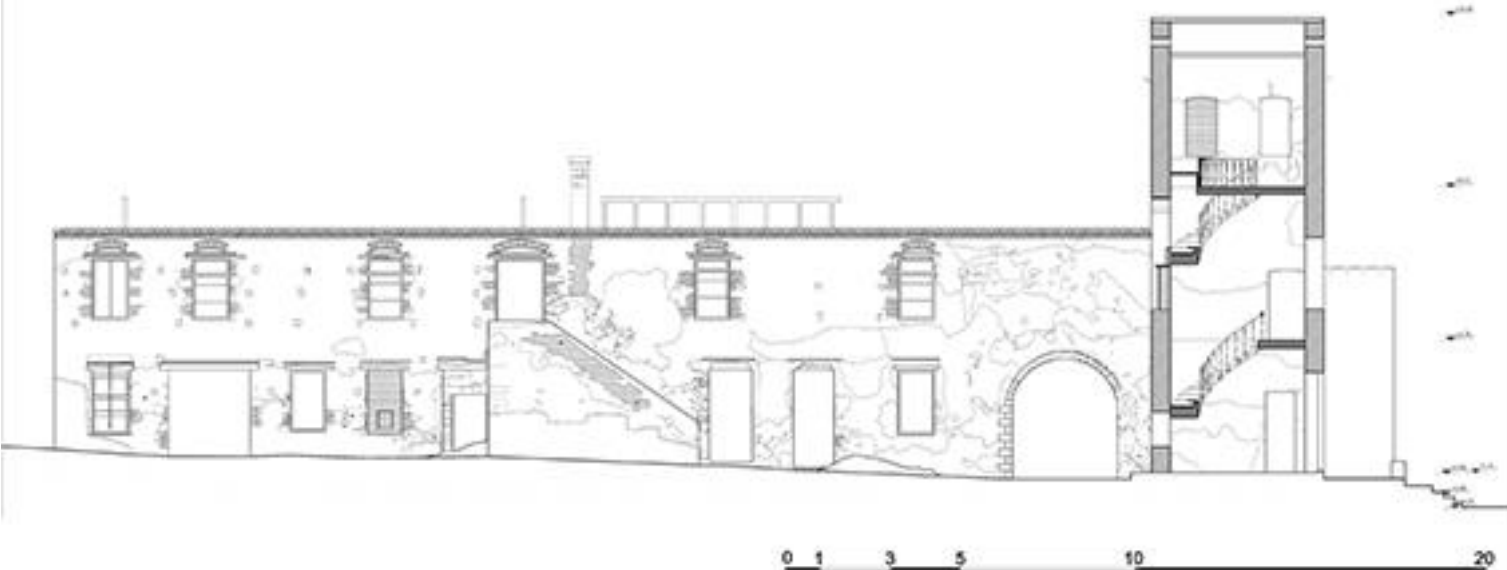

κάτοψη παταριού
+4.60

βόρεια όψη
δυτική όψη

τομή ΑΑ

4. 20^{ος} αιώνας

η μετάβαση στον 20^ο αιώνα_

Το Οθωμανικό φορολογικό σύστημα χρησίμευσε σε μεγάλο βαθμό ως μήτρα για τη σταδιακή διαμόρφωση του ελληνικού συστήματος δημόσιων προσόδων. Ορισμένα συστατικά στοιχεία της οθωμανικής φορολογικής δομής, όπως η είσπραξη σε είδος της δεκάτης από τα περισσότερα αγροτικά προϊόντα, το σύστημα της φορολόγησης της κτηνοτροφίας αναλογικά προς τον αριθμό των ζώων και τέλος η εκμίσθωση των δημόσιων προσόδων, διατηρήθηκαν και συνεπώς θεωρήθηκε ότι διαίωνισαν την 'ασιατική' δομή της ελλαδικής φορολογίας. Οφείλουμε όμως να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι το οθωμανικό φορολογικό σύστημα όπως αυτό είχε διαμορφωθεί και λειτούργησε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, καταργήθηκε ουσιαστικά και εκ βάθρων.⁹³

Μετά την Ελληνική Ανεξαρτησία η αρχή της συλλογικής αλληλεγγυότητας καταργήθηκε και ο κάθε φορολογούμενος αφέθηκε μόνος απέναντι στο νόμο. Η απογύμνωση των αγροτικών οικογενειών από όλα τα συλλογικά σώματα (χωρική κοινότητα, εκκλησιαστικούς και μοναστικούς θεσμούς, συντεχνίες), τα οποία τους περιέβαλλαν και οργάνωναν την καθημερινότητά τους αλλά και την οικονομική τους δραστηριότητα, πραγματοποιήθηκε με μεγάλη ταχύτητα αμέσως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ως αποτέλεσμα όλων αυτών

⁹³ Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα, Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σελ.58

των εξελίξεων, ο Έλληνας αγρότης ελαφρύνθηκε από τα φορολογικά βάρη που πριν από το 1821 του επιβάλλονταν.⁹⁴

Μολονότι το ελληνικό φορολογικό σύστημα διατήρησε όψεις του παλαιότερου οθωμανικού προτύπου, ήταν ως προς τη λειτουργία του ριζικά διαφορετικό. Οι κοινές προς το παλαιότερο ή το νεότερο οθωμανικό σύστημα δημόσιων προσόδων όψεις οφείλονταν εν μέρει στον καθυστερημένο και ελάχιστα εκχρηματισμένο χαρακτήρα της αγροτικής δομής των περισσότερων επαρχιών της ενδοχώρας, ο οποίος αποτελούσε κοινό σημείο των δύο χωρών.⁹⁵

Ο έλεγχος της κεντρικής εξουσίας επί των δημόσιων προσόδων ήταν το τέλος του 19^{ου} αιώνα πλήρης. Το ελληνικό φορολογικό σύστημα δεν έτεινε ποτέ προς την τελειότητα ή την ισότητα, ούτε βεβαίως αποτέλεσε ουσιαστικό παράγοντα ενίσχυσης της οικονομικής ανάπτυξης. Έγινε όμως ασύγκριτα ελαφρότερο για την ύπαιθρο και σταμάτησε να αποτελεί τον προνομιακό μηχανισμό κάρπωσης του αγροτικού πλεονάσματος (δηλαδή διανομής του προϊόντος) που έλεγχαν οι τοπικά ισχυροί. Το κράτος ισχυροποιήθηκε αργά αλλά σταθερά και οι οικονομικές λειτουργίες που με τον καιρό ανέλαβε αποτέλεσαν από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έναν βασικό μηχανισμό αναδιανομής των εισοδημάτων. Κατά περιόδους δόθηκε η εντύπωση ότι κάθε πολιτειακή αλλαγή δεν συνέτεινε παρά στη διεύρυνση των

⁹⁴ Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα, Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σελ.59

⁹⁵ Ο.π., σελ.59

προνομίων των τοπικά ισχυρών, οι οποίοι έλεγχαν το κύκλωμα της ενοικίασης των φόρων.⁹⁶

Από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι σήμερα, το ζήτημα της γης και των έγγειων σχέσεων υπήρξε πηγή κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων. Ακολουθώντας τη βασιανιστική πορεία της ολοκλήρωσης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και την αργή εμπέδωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ως κυρίαρχης κοινωνικής σχέσης, το γαιοκτημονικό ζήτημα στις διάφορες, ανά εποχή, μορφές του αποτέλεσε ένα από τα κύρια διαρθρωτικά προβλήματα της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Το νεοελληνικό κράτος γεννήθηκε με το πρόβλημα της γης κυριολεκτικά μέσα στα σπλάχνα του. Το ζήτημα των «εθνικών γαιών», που τέθηκε πριν ακόμα να ελευθερωθεί η χώρα, σφράγισε για πολλές δεκαετίες τη δημόσια ζωή μέχρις ότου από το 1871 άρχισε να δίνεται τέλος, με τη διανομή συνολικά 2.650.000 στρεμ. Καλλιεργημένων και καλλιεργήσιμων εκτάσεων των «εθνικών γαιών». Με τη προσάρτηση της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου το 1881, γεννήθηκε το «τσιφλικικό» ζήτημα, το οποίο οδήγησε σε αιματηρές αγροτικές εξεγέρσεις, με αίτημα τη διανομή των τσιφλικιών, και οι οποίες βρήκαν την κορύφωσή τους στην εξέγερση του Κιλελέρ στις 10 του Μάρτη του 1910.⁹⁷

⁹⁶ Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα, Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σελ.90

⁹⁷ Αντώνης Μωυσίδης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην Ελληνική γεωργία (1950-1980)*, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986, σελ.73

μετόχια των ανταλλάξιμων_____

Σημείο 'κλειδί' στην ιστορία αποτέλεσε η Μικρασιατική καταστροφή το 1922 όπου τελείωσε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος και συμφωνήθηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών και περιουσιών, ως απόρροια της *Συνθήκης της Λωζάνης*.⁹⁸

Η Μικρασιατική καταστροφή σημαίνει το τέλος της Μεγάλης Ιδέας που, μαζί με τον πόλεμο, «ήταν αυτονόητες προϋποθέσεις του εθνικού βίου», ενώ μετά το 1922 αντιστρέφονται οι αξίες.⁹⁹

Η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση, που άρχισε δειλά από το Βενιζέλο το 1917, ουσιαστικοποιήθηκε μετά το 1922 κάτω από τη πίεση του 1,5 εκατ. περίπου προσφύγων της Μ. Ασίας και αφού οριστικοποιήθηκε η πολιτική ήττα των γαιοκτημόνων. Μέχρι το 1938 διανεμήθηκαν γύρω στα 18 εκατ. στρέμματα γης σε 303.127 ακτήμονες και μικροκληρούχες οικογένειες. Στη γη των τσιφλικιών που απαλλοτριώθηκαν και διανεμήθηκαν (8.291.723 μέχρι το 1937)

⁹⁸ Η Συνθήκη της Λωζάνης ήταν συνθήκη ειρήνης που έθεσε τα όρια της σύγχρονης Τουρκίας. Υπογράφηκε στη Λωζάνη της Ελβετίας στις 24 Ιουλίου 1923 από την Ελλάδα, την Τουρκία και τις άλλες χώρες που πολέμησαν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και την Μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922) και συμμετείχαν στην Συνθήκη των Σεβρών.
[<http://el.wikipedia.org/wiki>]

⁹⁹ Σπύρος Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σελ.19

προστέθηκαν τα ανταλλάξιμα και εκτάσεις που προέκυψαν από αποξηράνσεις ελών και λιμνών.¹⁰⁰

Οι δύο αυτές μεταρρυθμίσεις του 1871 και του μεσοπολέμου, ενώ ανταποκρίθηκαν στα κοινωνικά και οικονομικά κελεύσματα και ανάγκες των εποχών τους, υπήρξαν και οι απαρχές ενός νέου προβλήματος: του προβλήματος των χιλιάδων μικρών κατακερματισμένων κλήρων, με τον ανορθολογικό και αντιοικονομικό τους χαρακτήρα, ένα τεράστιο πρόβλημα που κληρονόμησε η μεταπολεμική εποχή. Στην Κρήτη, παρουσιάζεται και ο υψηλότερος βαθμός κατακερματισμού το 1961.¹⁰¹

Η ανάγκη επιβίωσης επέβαλαν στους νέους κατοίκους να στραφούν σε καλλιέργειες περισσότερο προσοδοφόρες σε σχέση με τον κλήρο που διέθεταν. Έτσι, άρχισαν να καλλιεργούν κυρίως κηπευτικά και καπνά, ενώ παράλληλα πολλοί από αυτούς στράφηκαν σε αστικές δουλειές, εκμεταλλευόμενοι τη μικρή απόσταση της περιοχής των μετοχιών από τη πόλη των Χανίων. Με τον χρόνο άρχισαν να αναπτύσσονται μεγάλοι οικισμοί γύρω από τα μετόχια των ανταλλαξίμων μετατρέποντας το περιβάλλον του κάμπου σε ημιαστικό. Οι μεγάλοι σημερινοί οικισμοί των Αγ. Σαράντα, του Αγροκηπίου, του Κόκκινου Μετοχίου, του Στύλου – Πασακάκι είναι

¹⁰⁰ Αντώνης Μωυσίδης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάθρωση στην Ελληνική γεωργία (1950-1980)*, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986, σελ.73

¹⁰¹ Ο.π., σελ.74, 82

συνέπεια αυτής της εξέλιξης, με αποτέλεσμα ο γεωργικός χαρακτήρας της περιοχής να έχει σχεδόν εκλείψει.¹⁰²

Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης και αργότερα την ένωση της με την Ελλάδα, το μεγαλύτερο μέρος των μετοχιών περνά στην ιδιοκτησία των ντόπιων. Αυτή η διαδικασία γίνεται σταδιακά και είναι προαιρετική. Υποχρεωτικό χαρακτήρα αποκτά το 1924 μετά τη μικρασιατική τραγωδία όπου γίνεται η συμφωνία της ανταλλαγής των πληθυσμών. Συνέπεια είναι μεγάλος αριθμός προσφύγων να εγκατασταθεί σε πολλά Τούρκικα μετόχια. Εξαίρεση αποτελούν μόνο εκείνα τα μετόχια που οι ιδιοκτήτες τους είχαν διάφορες Ευρωπαϊκές ιθαγένειες. Σε κάθε μετόχι κυριολεκτικά στοιβάζονται δεκάδες οικογένειες προσφύγων, τους παραχωρείται ένα μικρό τεμάχιο κλήρου για να το καλλιεργήσουν και να ζήσουν.¹⁰³

¹⁰² Αργυρώ Καλλιβερετάκη, *akallivretaki's blog* - Μετόχια, περιοχή Δήμου Ελ. Βενιζέλου

¹⁰³ Αργυρώ Καλλιβερετάκη, *akallivretaki's blog* - Μετόχια, περιοχή Δήμου Ελ. Βενιζέλου

το μετόχι σαν έννοια_

Το μετόχι ορίζεται ως ο μικρός οικισμός που είναι άμεσα συνδεδεμένος με το χωριό, στην περιοχή του οποίου βρισκόταν. Δεν είχε σχέση με μοναστήρι ή εκκλησία, αν και ο όρος προέρχεται από το χώρο αυτό.¹⁰⁴

Τα σπίτια ενός χωριού ήταν μάλλον συγκεντρωμένα σε ένα συμπαγές σύνολο, αν και δεν λείπουν μαρτυρίες για σπίτια διασκορπισμένα ανάμεσα στις καλλιέργειες μακριά από τον οικισμό. Μεγαλύτερες ομάδες σπιτιών, κι αυτές μακριά από τον οικισμό του χωριού, στη δικαιοδοσία του οποίου ανήκαν, ήταν τα μετόχια.¹⁰⁵

Στα περισσότερα μετόχια δεν ήταν αναγκαία η φυσική παρουσία και διαχείριση του ιδιοκτήτη, που παραχωρούσε την νομή και τη καλλιεργητική τους φροντίδα σε τρίτους, με σαφείς όρους καταγεγραμμένους επίσημα υπό μορφή συμφωνητικού ή συμβολαίου. Σε πολλές περιπτώσεις ο ιδιοκτήτης διέθετε πολλές τέτοιες ιδιοκτησίες σε διαφορετικά μέρη στην ίδια επαρχία ή σε διαφορετικούς νομούς ή ακόμη και σε διαφορετικές χώρες, όπως στην περίπτωση των κατονομαζόμενων Λεβαντίνων ιδιοκτητών. Πολλοί μάλιστα από αυτούς είχαν πέραν της Οθωμανικής και άλλες ξένες ιθαγένειες, γεγονός που τους επέτρεψε οι ιδιοκτησίες τους αυτές

¹⁰⁴ Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13^{ος} - 14^{ος} αι.*, Αθήνα 1997, σελ.45

¹⁰⁵ Ο.π., σελ.57

να μην συμπεριληφθούν στα ανταλλάξιμα την περίοδο της ανταλλαγής των πληθυσμών, που έγινε μετά την Μικρασιατική καταστροφή του 1922. Όσο το Οθωμανικό καθεστώς ήταν κυρίαρχο, δηλαδή μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, οι μετοχάρηδες ήταν σχεδόν αποκλειστικά Μουσουλμάνοι. Μετά την ανεξαρτησία της Κρήτης και την ίδρυση της Κρητικής κοινοπολιτείας, βρίσκουμε και χριστιανούς μετοχάρηδες, αν και την περίοδο εκείνη γίνονται πολλές ιδιοκτησιακές παραχωρήσεις σε Κρήτες χριστιανούς. Είναι η περίοδος που τα Μετόχια αλλάζουν ονόματα και έτσι καθιερώνονται οι περισσότερες σημερινές τους ονομασίες.¹⁰⁶

Εκτός από τους μόνιμους οικισμούς, σε όλη τη Κρήτη συναντάμε πολλούς μικρούς οικισμούς, που χρησιμοποιούνται εποχιακά για την καλλιέργεια ή την προφύλαξη των ζώων από τις κλιματολογικές συνθήκες. Οι οικισμοί αυτοί λέγονται επίσης μετόχια. Τα μετόχια βρίσκονται άλλοτε πάνω στα βουνά για την καλοκαιρινή διαμονή των βοσκών και των ζώων, όπως στο οροπέδιο της Νίδας, ή και για την καλλιέργεια, όπως στο οροπέδιο του Ομαλού και του Καθαρού, ή ακόμα στις πεδιάδες για την εποχή της σποράς ή της συγκομιδής. Μόνο στη περιοχή των Σφακίων οι κάτοικοι εγκαταλείπουν ομαδικά το χειμώνα τα ορεινά χωριά τους για να εγκατασταθούν στους

¹⁰⁶ Αργυρώ Καλλιβερέτακη, *akallivretaki's blog - Μετόχια, περιοχή Δήμου Ελ. Βενιζέλου*

παράλιους οικισμούς του Λιβυκού πελάγους. Αντίθετα, οι οικισμοί του οροπεδίου του Λασιθίου κατοικούνται συνέχεια.¹⁰⁷

Στη διάταξή τους οι ορεινοί οικισμοί παρουσιάζονται κυρίως αμφιθεατρικά είτε σε πλαγιά είτε στην κορυφή μικρού λόφου, σχηματίζοντας έτσι ένα είδος φρουρίου. Η δόμησή τους είναι συνήθως πυκνή και συνεχής κυρίως στην ανατολική και κεντρική Κρήτη. Στη δυτική Κρήτη, και περισσότερο στις επαρχίες Σφακίων, Σελίνου και Κισσάμου, η δόμηση είναι αραιή, ελεύθερη σε μικρές κοινότητες. Την ίδια ελεύθερη και αραιή δόμηση συναντάμε στα μετόχια.¹⁰⁸

η σημασία της καλλιέργειας στα μετόχια

Στα τέλη του 19ου αιώνα, με την εφαρμογή και διάδοση της εσπεριδο-καλλιέργειας, σχεδόν σε όλα τα μετόχια, το αρχικό κτιριακό συγκρότημα επεκτάθηκε προς τους έξω χώρους του αγροκτήματος όπου εγκαταστάθηκε η καλλιέργεια των εσπεριδοειδών και κυρίως για το μανταρίνι. Η τειχοποιία περιμετρικά της καλλιέργειας ή μαντρότοιχος όπως ονομαζόταν, δημιούργουσε ένα ενιαίο διπλό σύστημα προστασίας και σε πολλές περιπτώσεις

¹⁰⁷ Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Δωδεκάνησα-Κρήτη, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984, Τόμος 3, σελ.226

¹⁰⁸ Ο.π., σελ.228

κάλυπτε δεκάδες στρέμματα. Η παρέμβαση αυτή οφείλεται σε δύο παράγοντες:

- ο ένας αφορά την μόνιμη ανασφάλεια των κατακτητών ιδιοκτητών, λόγω των συνεχών τοπικών αυτονομιστικών εξεγέρσεων των Κρητικών σε μια περίοδο παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
- ο δεύτερος και σημαντικότερος παράγοντας, στο βαθμό που ο πρώτος παράγοντας ήταν συνηθισμένο γεγονός, ήταν η εντατικοποίηση της γεωργίας που απαιτούσε μεγάλες επενδύσεις.¹⁰⁹

Οι πυκνές και συστηματικές φυτεύσεις είχαν σαφή εμπορικό προσανατολισμό. Από γεωργική άποψη αποτελούσαν παγκόσμια πρωτοπορία και εισήγαγαν κανόνες εντατικής καπιταλιστικής οργάνωσης και εκμετάλλευσης της γεωργίας. Η πρωτοπορία αυτή των Τούρκων μεγαλοϊδιοκτητών οφειλόταν στο γεγονός ότι πολλοί από αυτούς ήταν άνθρωποι ιδιαίτερης πνευματικής καλλιέργειας, ζούσαν σχεδόν μόνιμα στο εξωτερικό, ταξίδευαν σε πολλά μέρη του κόσμου και αναζητούσαν τον εκσυγχρονισμό και τις νέες τάσεις. Την ίδια περίοδο άρχισε να επεκτείνεται, σε μεγάλη έκταση, μία άλλη συστηματική καλλιέργεια, αυτή της σταφίδας. Τα μετόχια δεν έμειναν έξω από τις εξελίξεις, μόνο που η καλλιέργεια αυτή δεν

¹⁰⁹ Αργυρώ Καλλιβρετάκη, *akallivretaki's blog* - Μετόχια, περιοχή Δήμου Ελ. Βενιζέλου

είχε την έκταση και σημασία που είχε σε άλλες περιοχές του νομού μας αλλά και της Κρήτης γενικότερα.¹¹⁰

γεωργικός χαρακτήρας μετοχιών

Σε κάθε περίπτωση ο αυτοδύναμος και δυναμικός γεωργικός χαρακτήρας των μετοχιών αποδεικνύεται στο βαθμό που σε αυτά εξασφαλιζόταν ταυτόχρονα πλήρης επάρκεια τροφίμων, ενώ την ίδια στιγμή είχαν εμπορικό προσανατολισμό. Σε όλα τα Μετόχια καλλιεργούταν σιτηρά, κυρίως για τις ανάγκες του αγροκτήματος, καθώς επίσης ελαιόλαδο για εμπόριο. Το ίδιο ίσχυε και για τα εσπεριδοειδή, τα αμπέλια για την παραγωγή κρασιού σε έκταση που να ικανοποιεί τουλάχιστον τις ανάγκες του αγροκτήματος και σταφίδα για εμπόριο. Ακόμα ήταν ανεπτυγμένη η κτηνοτροφία κυρίως η οικόσιτη αλλά και η σηροτροφία. Σε όλα τα μετόχια κατά μήκος των δρόμων και γύρω από τις κτιριακές εγκαταστάσεις ήταν φυτεμένες μουνιές –εξ’ ου και το όνομα της περιοχής στα Χανιά– που εξυπηρετούσαν τις δύο αυτές δραστηριότητες. Κηπευτικά και φρούτα όλων των ειδών και τύπων που μπορούσαν να καλλιεργηθούν στη περιοχή υπήρχαν σε μεγάλη αφθονία.¹¹¹

¹¹⁰ Αργυρώ Καλλιβερετάκη, *akallivretaki's blog - Μετόχια, περιοχή Δήμου Ελ. Βενιζέλου*

¹¹¹ Ο.π.

ΜΕΤΟΧΙ ΗΣΥΧΑΚΗ ΦΑΣΗ 3^η_____

στάδιο 1^ο: Μετόχι Ησυχάκη_____

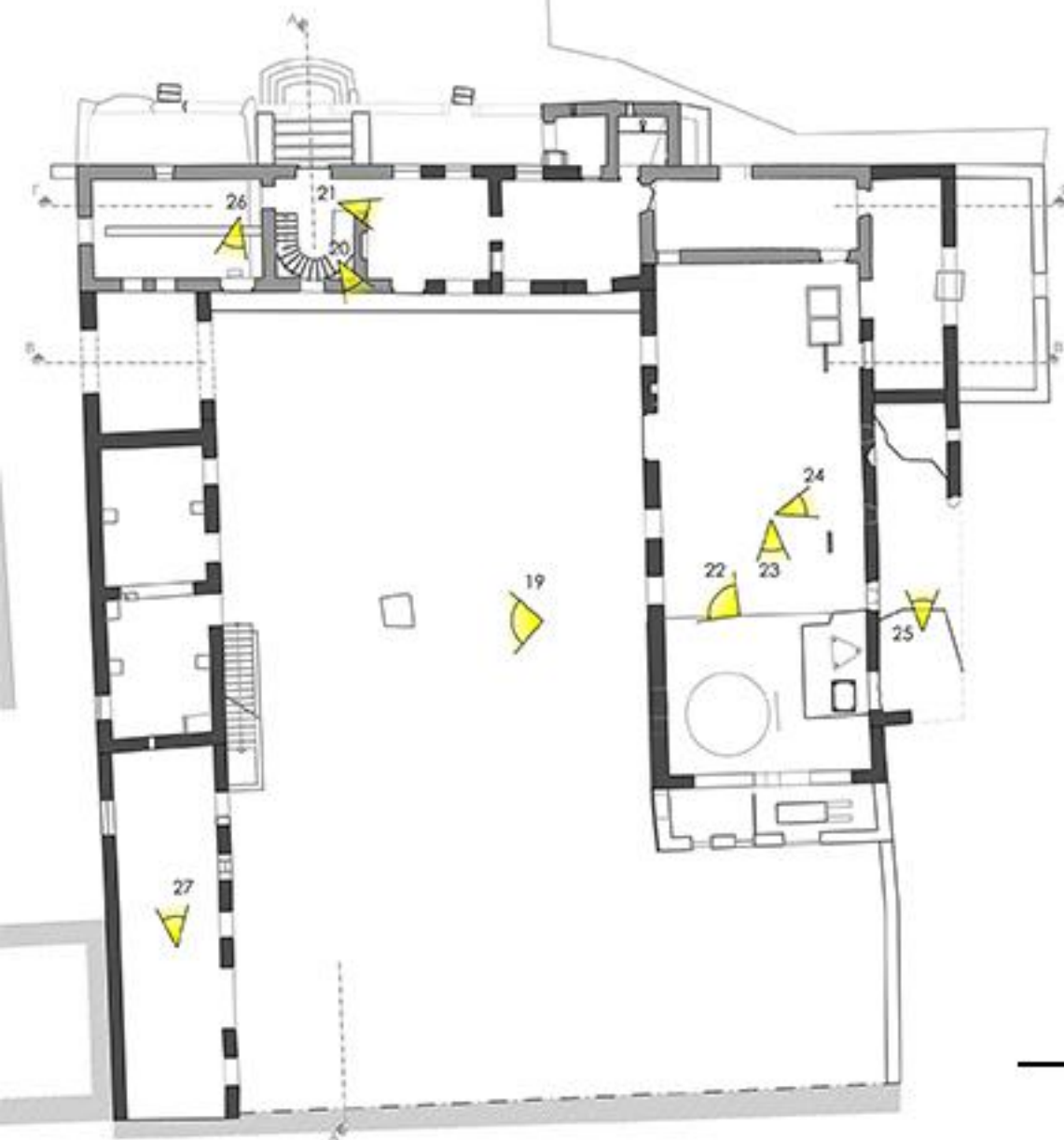
20^{ος} αιώνας_____

στάδιο 1^ο

Μετόχι Ησυχάκη_____

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη ισογείου
+2.30

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20

Σύμφωνα με τις πηγές, τα παλαιότερα στοιχεία που έχουν βρεθεί όσον αφορά την ιδιοκτησία αναφέρουν ότι το κτίσμα ανήκε στην οικογένεια των Αληδάκηδων, απογόνων του Ιμβραήμ Αληδάκη, οι οποίοι το πούλησαν στην οικογένεια Βαμβακά και στη συνέχεια αγοράστηκε από την οικογένεια Ησυχάκη.¹¹²

Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στη διάρκεια της Μάχης της Κρήτης μεταφέρθηκε στο μετόχι από τα Χανιά, το Ορφανοτροφείο.¹¹³

Σε αυτή τη φάση έχουμε την επέκταση της δυτικής πλευράς κατά μήκος και κατά ύψος, καθώς επίσης και την προσθήκη μεγάλου τμήματος ανατολικά, κατά πάσα πιθανότητα με τα δομικά υλικά του δεύτερου ορόφου του ανατολικού τμήματος του πύργου που καθαιρέθηκε.¹¹⁴

Ακολουθούν οι κατόψεις του ισογείου (+2.30μ.), παταριού (+4.60μ.) και Α΄ ορόφου (+6.20μ.).

¹¹² Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος «Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη» της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

¹¹³ Ο.π.

¹¹⁴ Ο.π.

Στην εικόνα 19 βλέπουμε την εσωτερική δυτική όψη του μετοχίου όπου παρατηρούμε τις προσθήκες σε μήκος και σε ύψος.

Στην εικόνα 20 φαίνεται από ψηλά η ανατολική εσωτερική όψη του μετοχίου καθώς και το εσωτερικό του κτίσματος. Στις εικόνες 22, 23 και 24 φαίνονται διαφορετικές οπτικές του εσωτερικού που μαρτυρούν τη λειτουργία αυτού του χώρου ως ελαιοτριβείου. Στην εικόνα 21 φαίνεται από ψηλά η επέκταση στη νότια πλευρά της στέγης όπως διακρίνεται και από τη κάτοψη.

Στην εικόνα 25 φαίνεται η πίσω όψη της επέκτασης ανατολικά του κτίσματος.

Στην εικόνα 26 βλέπουμε την άποψη του πάνω επιπέδου της προσθήκης στο δυτικό τμήμα του κτίσματος.

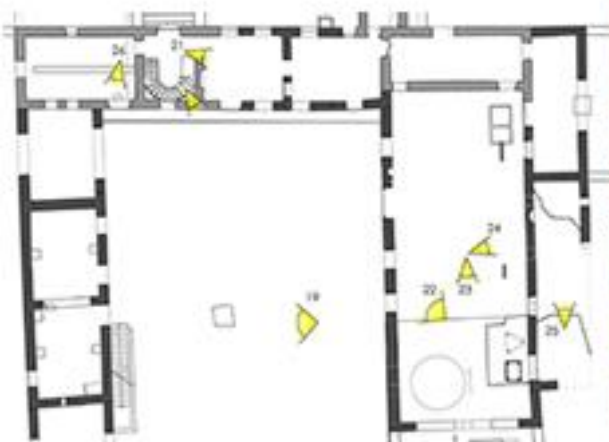
Τέλος, η εικόνα 27 δείχνει το πάνω επίπεδο της επέκτασης όπου ήταν τα δωμάτια των εργατών που διέμεναν ανά διαστήματα στο μετόχι. Κάτω από αυτό το σημείο ήταν οι στάβλοι.

19

20

23β

Στην εικόνα 23α βρίσκεται ο πέτρινος μύλος που με τη βοήθεια ζώων άλεθαν τις ελιές για να βγάλουν το λάδι. Αυτός ήταν ο παραδοσιακός τρόπος παραγωγής ελαιολάδου. Στην εικόνα 23β βλέπουμε τη πρέσα ή αλλιώς μάγγανος, που ήταν το σιδερένιο σύστημα πιεστηρίου. Λειτουργούσε με ξύλινη 'μανιβέλα' χειροκίνητα.

23α

24

25

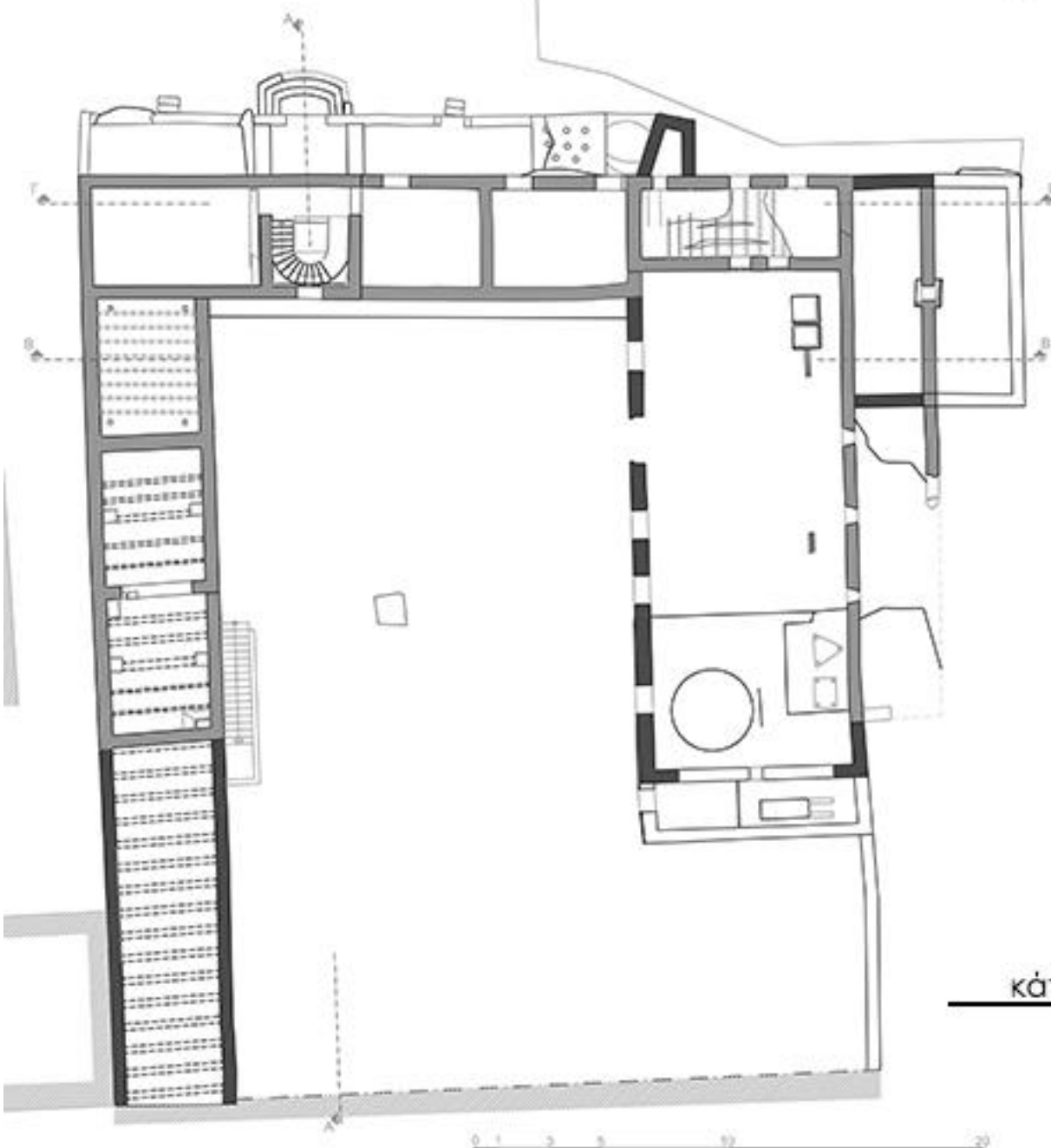

27

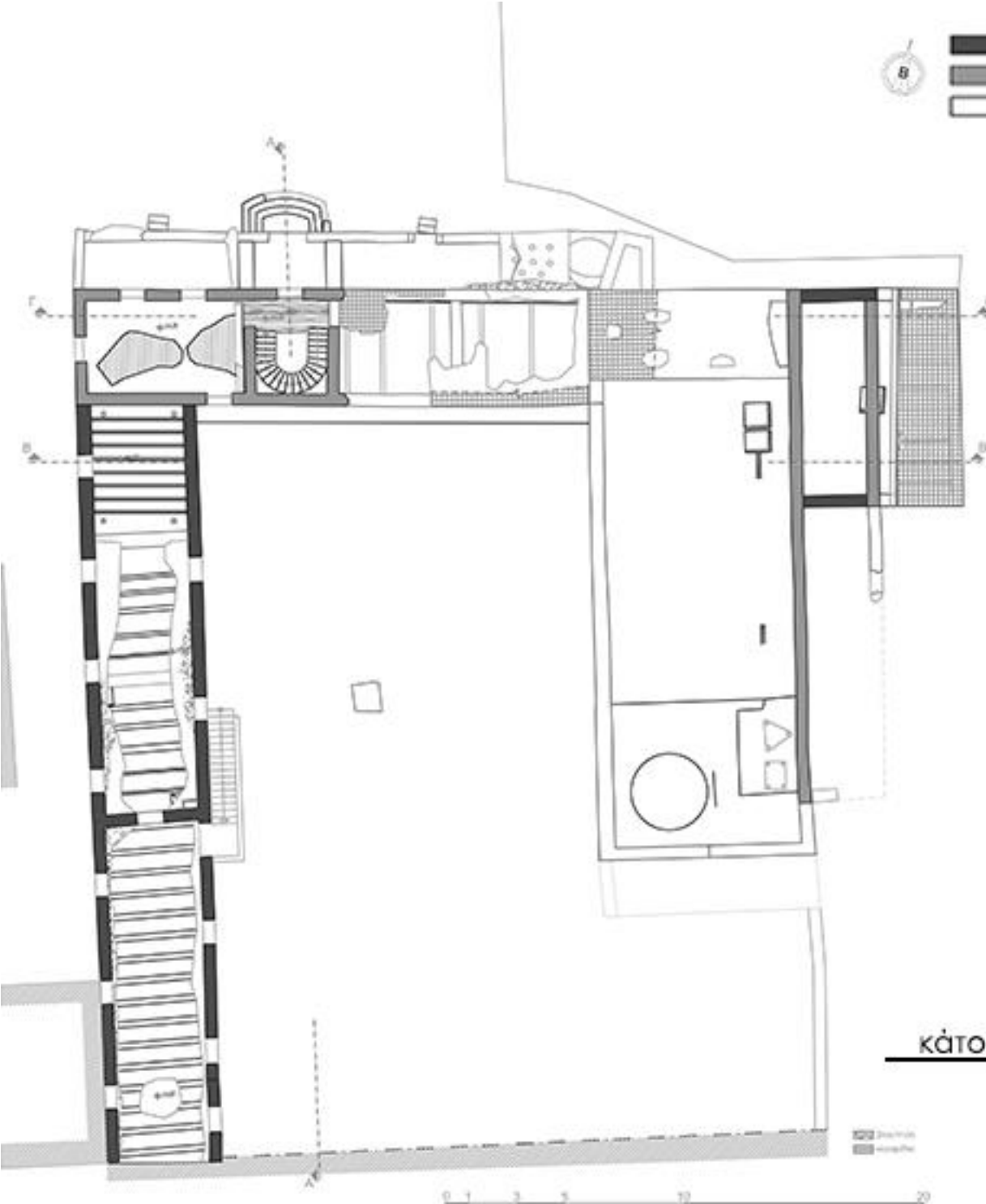
- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη παταριού
+4.60

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη Α' ορόφου
+6.20

1:200
1:200

ΜΕΤΟΧΙ ΗΣΥΧΑΚΗ ΦΑΣΗ 3^η

στάδιο 2^ο: Επέκταση μετοχίου Ησυχάκη

20^{ος} αιώνας

στάδιο 2^ο

επέκταση μετοχίου Ησυχάκη

Τα τελευταία στοιχεία που ενσωματώθηκαν στην κτιριακή ογκοπλασία του συνόλου είναι ένας μικρός χώρος, νότια του συγκροτήματος, για τη στέγαση του μηχανικού ελαιοτριβείου και μια αποθήκη στα βορειοανατολικά.¹¹⁵

Τα περιφερειακά κτίσματα χρησιμοποιούνταν για διάφορες εργασίες και εξυπηρετούσαν λειτουργικές ανάγκες. Στο χώρο υπάρχουν διάσπαρτα κατεστραμμένα σκεύη και εργαλεία που χρησιμοποιούνταν για τις αγροτικές εργασίες.¹¹⁶ Στο κέντρο της λιθόστρωτης αυλής υπάρχει το πηγάδι.

Παρακάτω ακολουθούν οι κατόψεις του ισογείου (+2.30μ.) και του παταριού (+4.60μ.), καθώς και οι αντίστοιχες εικόνες.

Συγκεκριμένα στην εικόνα 28 βλέπουμε την επέκταση του νότιου τμήματος, ανατολικά. Οι εικόνες 29 και 30 απεικονίζουν τη νότια άποψη αυτού του τμήματος.

Στις εικόνες 31 και 32 βλέπουμε το μηχάνημα του ελαιοτριβείου. Ήταν το πρώτο μηχάνημα *Diesel* της εποχής που χρησιμοποιήθηκε, αρκετά πρωτοπόρο για την εποχή εκείνη.

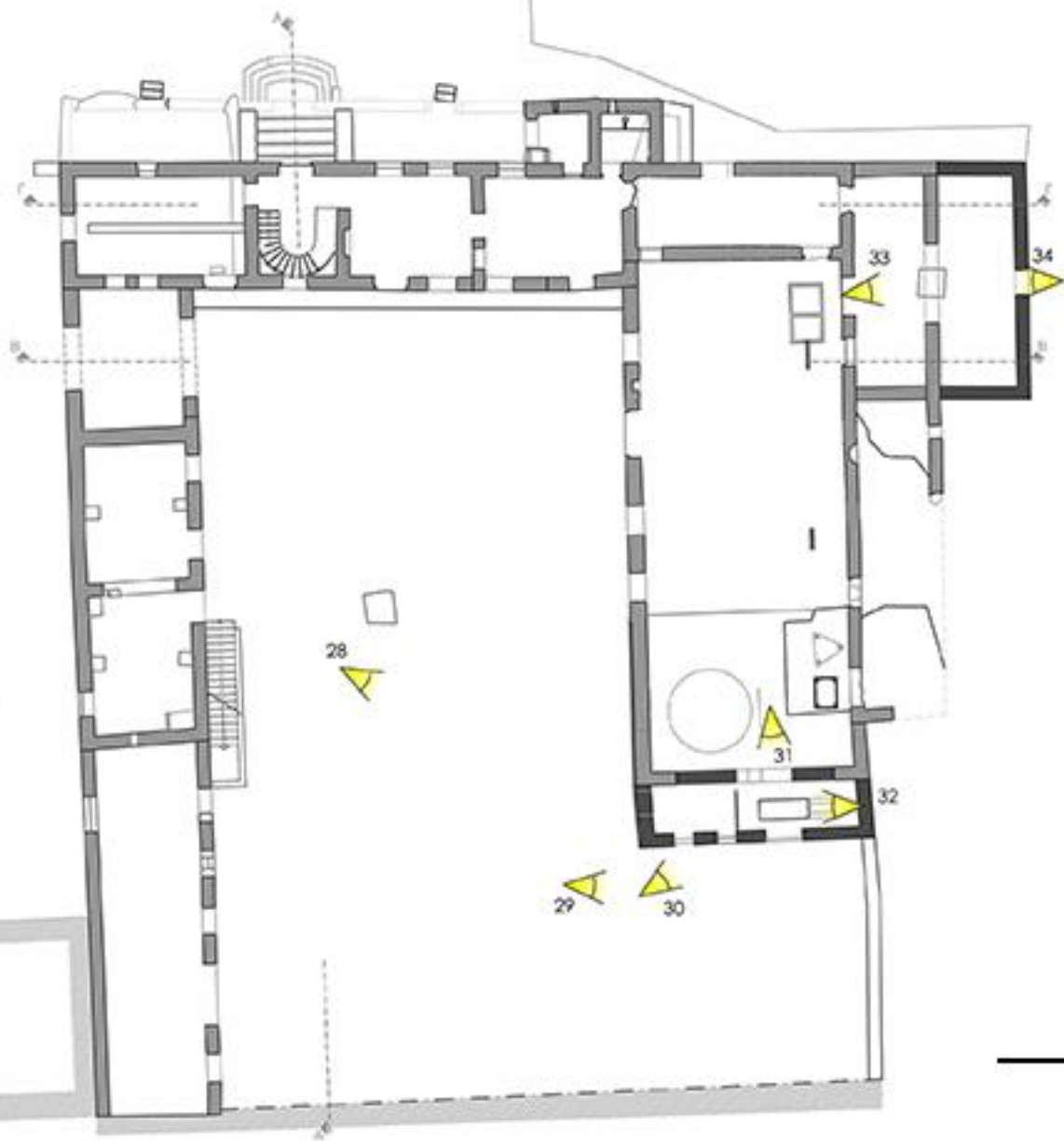
Τέλος, οι εικόνες 33 και 34 δείχνουν διαφορετικές απόψεις της ανατολικής επέκτασης.

¹¹⁵ Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος «Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη» της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

¹¹⁶ Ο.π.

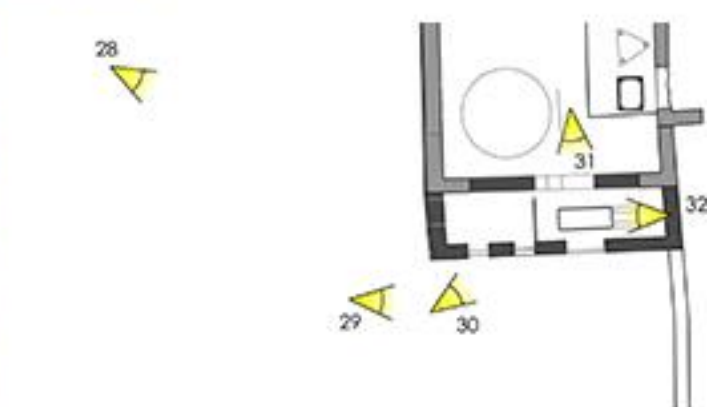

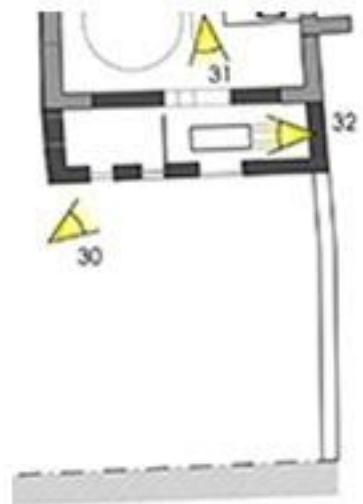
- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη ισογείου
+2.30

31

32β

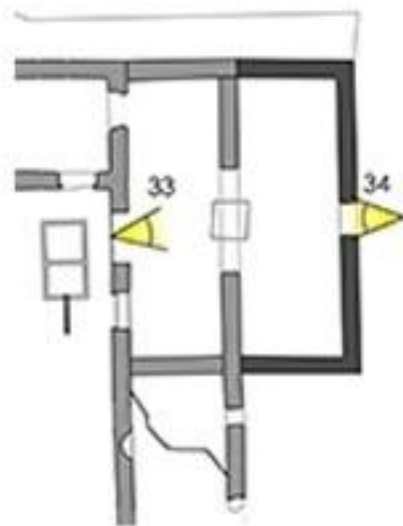

32γ

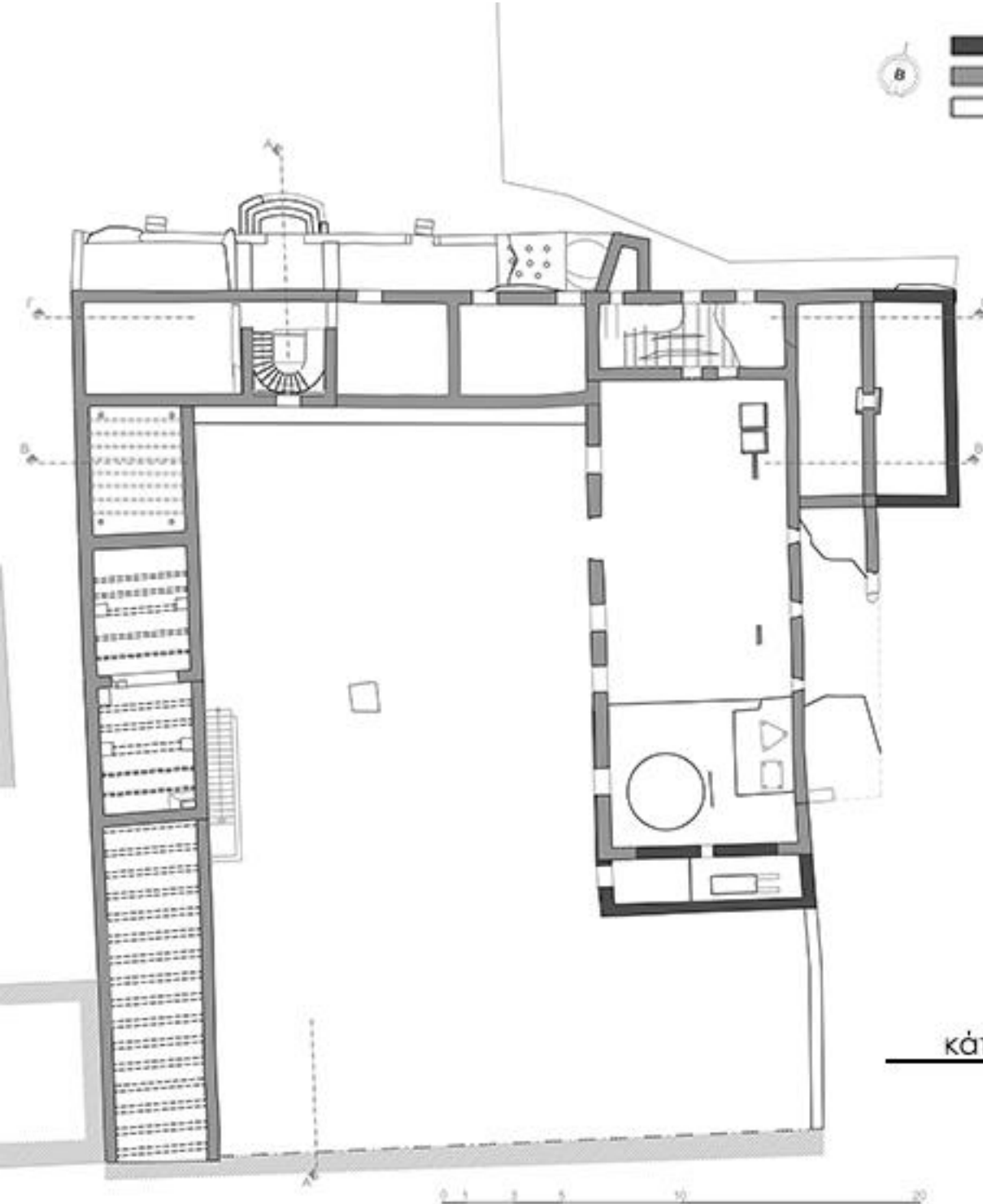
32α

Στις εικόνες 32α, 32β και 32γ, βλέπουμε αναλυτικά τα στοιχεία του μοντέλου του μηχανήματος που χρησιμοποιούσαν για τη παραγωγή λαδιού. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είναι μηχανήμα *Diesel*, που άρχισε να χρησιμοποιείται στα τέλη της δεκαετίας του 1920 με αρχές της δεκαετίας του 1930.

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη παταριού
+4.60

ΜΕΤΟΧΙ ΗΣΥΧΑΚΗ ΦΑΣΗ 3^η

20^{ος} αιώνας

στάδιο 3°

Γερμανική κατοχή

Μετά τη κατάληψη της περιοχής από τους Γερμανούς, το μετόχι χρησιμοποιήθηκε ως χώρος συγκεντρώσεων των γυναικόπαιδων. Παρ' όλα αυτά, στοιχεία βεβαιώνουν τη μετατροπή της χρήσης του και αξιοποίησής του και από τους ίδιους τους στρατιώτες.¹¹⁷

Σε αυτή τη φάση, η βόρεια πλευρά του πύργου ενισχύθηκε με δύο αντηρίδες.

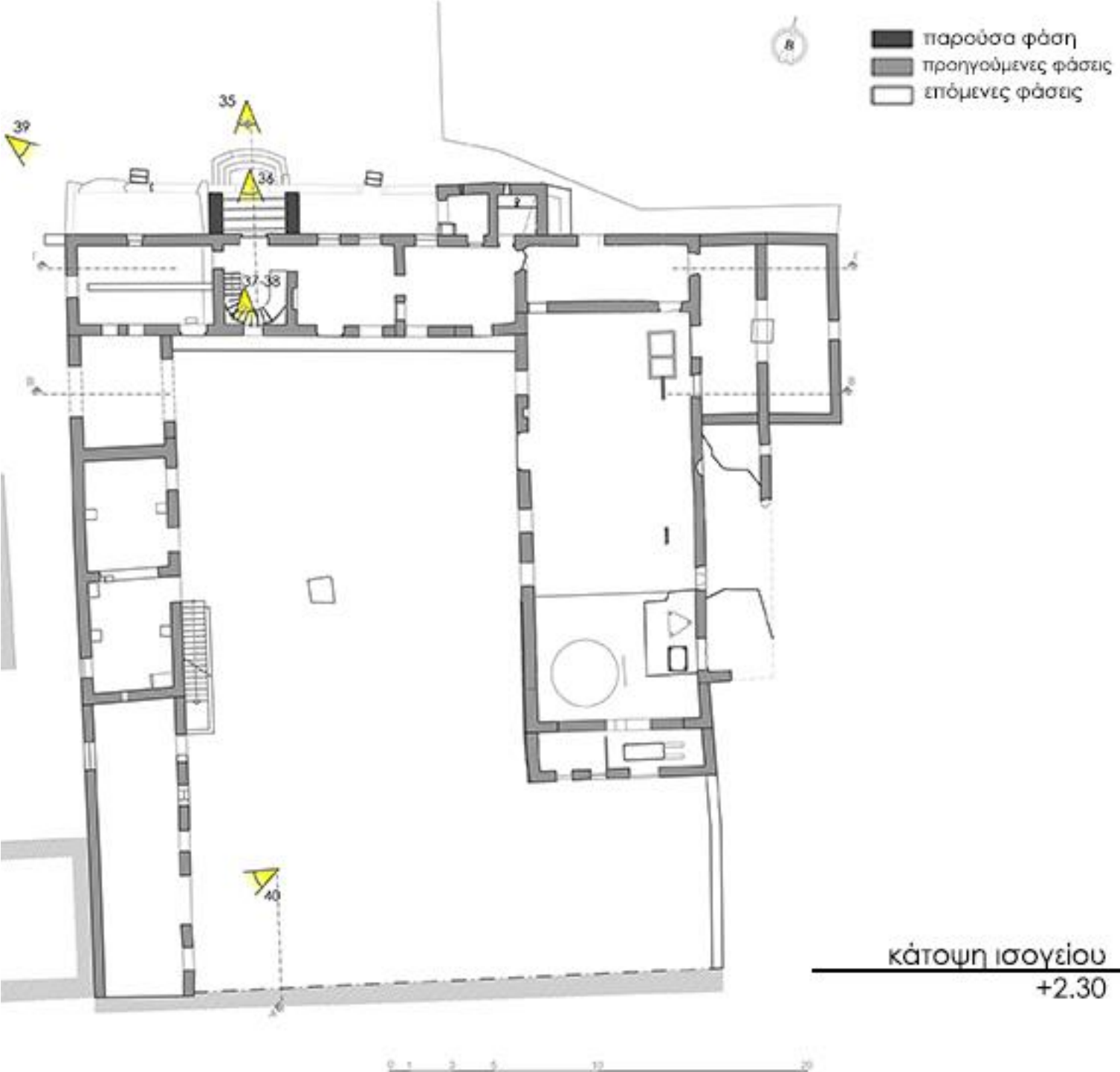
Παρακάτω παρατίθενται οι κατόψεις ισογείου (+2.30μ.), παταριού (+4.60μ.), Α' Ορόφου (+6.20μ.) και στέγης (+14.50). Επίσης, οι τομές ΒΒ και ΓΓ (οριζόντιες).

Στις εικόνες 35 και 36 φαίνεται η προσθήκη των αντηρίδων. Στις εικόνες 37 και 38 βλέπουμε τμήμα του εσωτερικού του πύργου, ζωγραφισμένο επί Γερμανικής κατοχής.

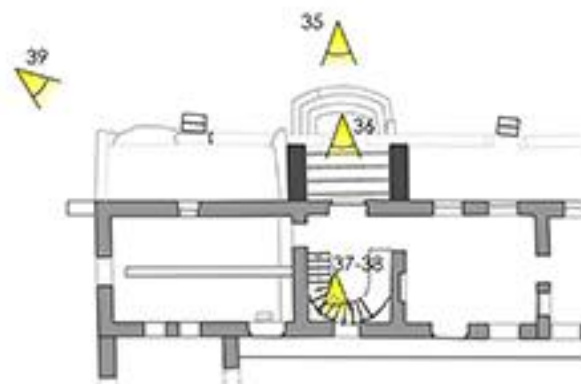
Στην εικόνα 39 παρατίθεται η βορειοδυτική άποψη του συγκροτήματος.

Τέλος, στην εικόνα 40 παρατηρούμε τμήμα πόρτας όπου επί Γερμανικής κατοχής έγινε διάνοιξη του ανοίγματος της πόρτας με μεταλλικό διπλό ταυ-πρέκι. Επίσης, παρατηρούνται την ίδια περίοδο και άλλες μεταλλικές ενισχύσεις αλλά και το κλείσιμο μερικών ανοιγμάτων.

¹¹⁷ Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος «Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη» της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

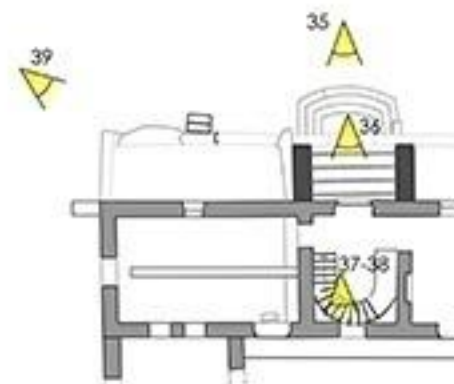

35

36

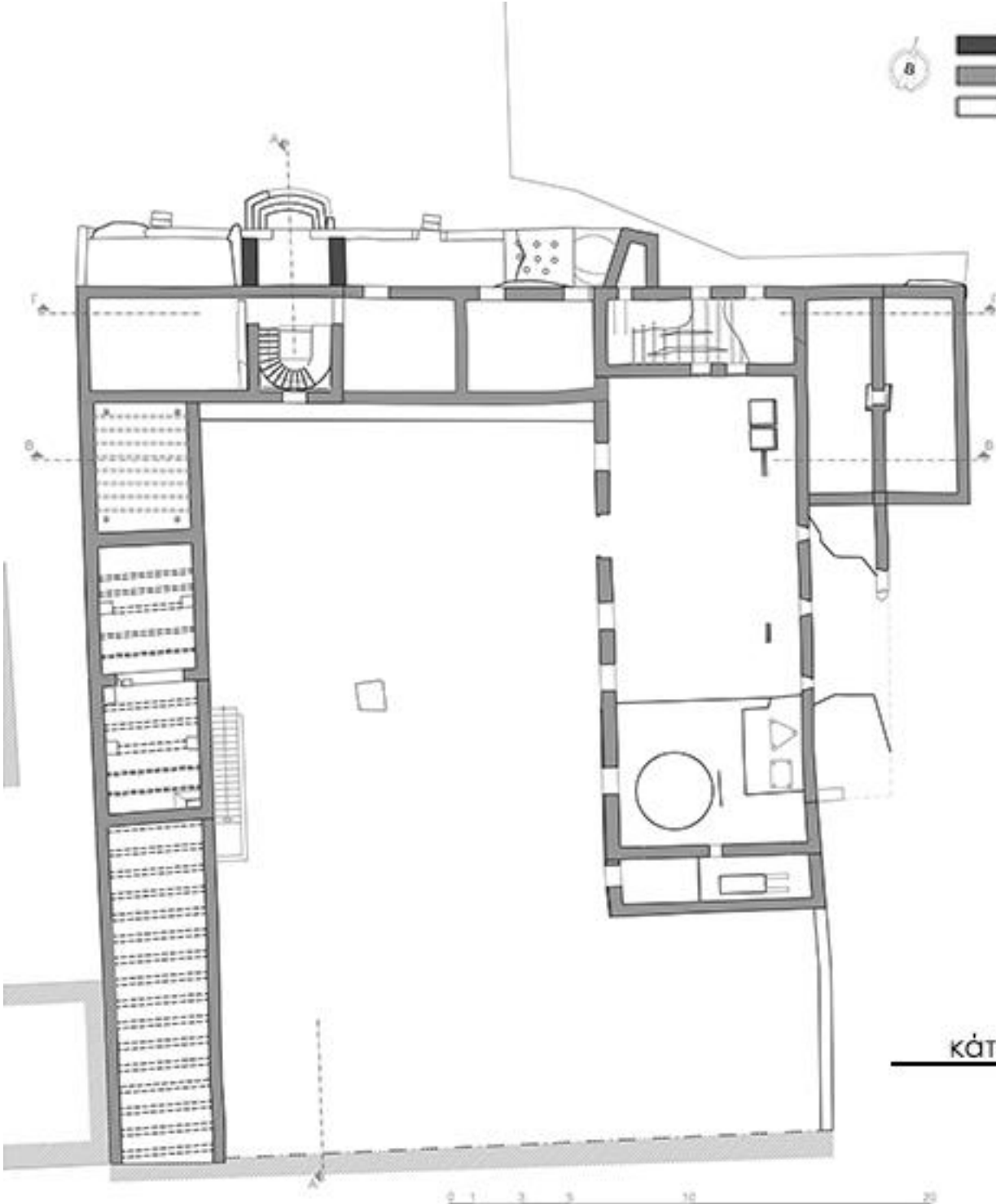
40

39

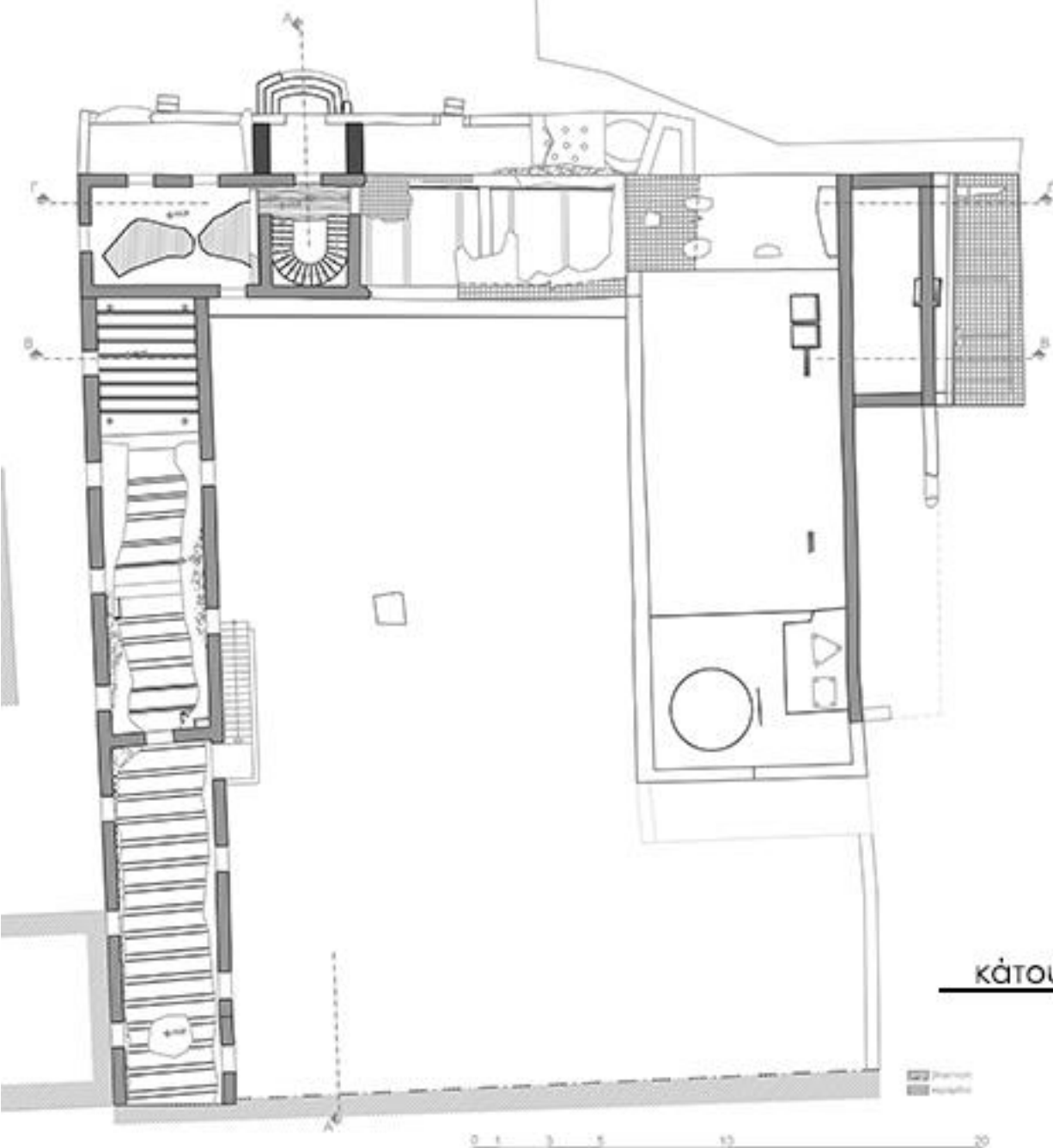

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

κάτοψη παταριού
+4.60

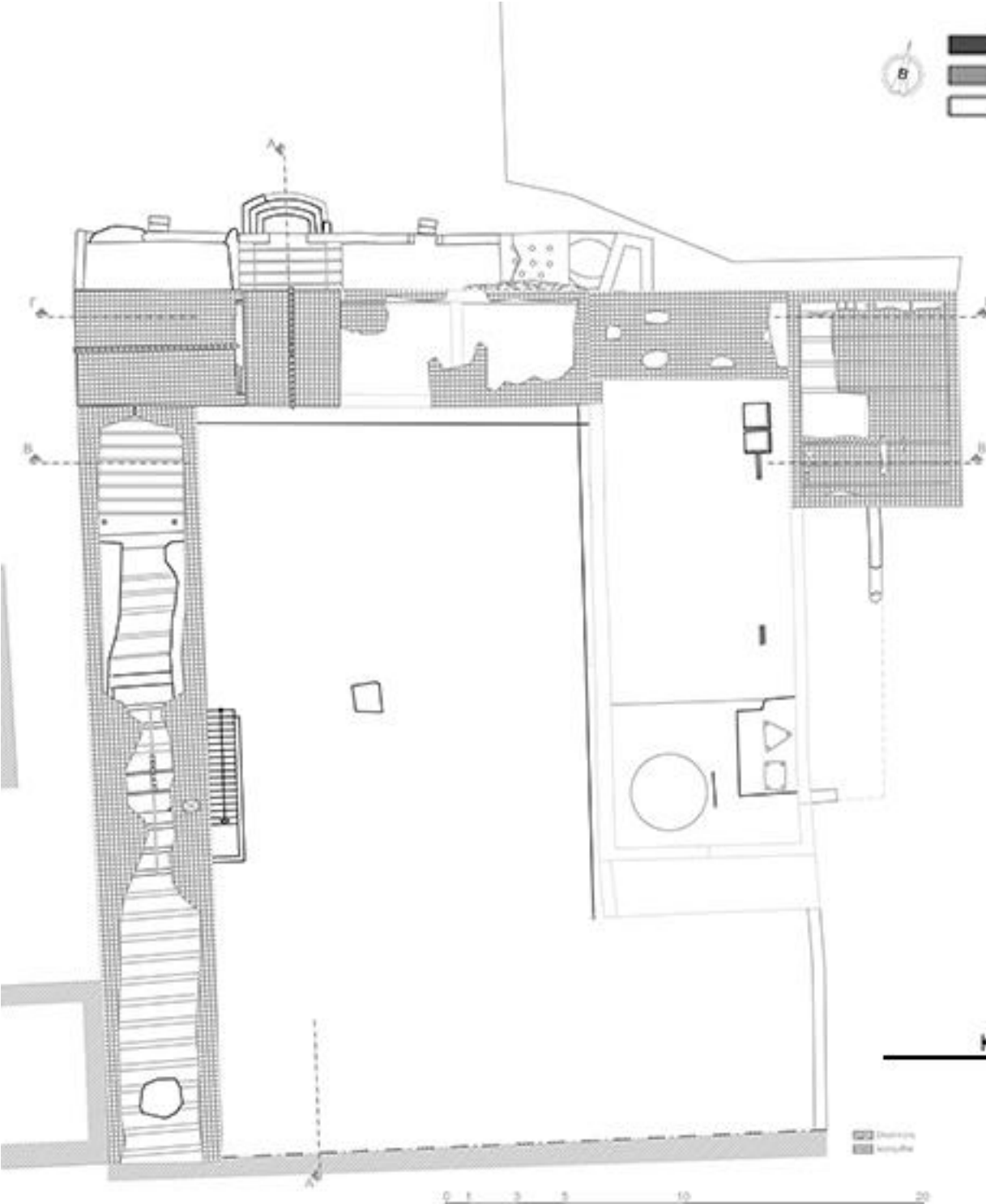
- παρούσα φάση
 προηγούμενες φάσεις
 επόμενες φάσεις

κάτοψη Α' ορόφου
 +6.20

- παρούσα φάση
- προηγούμενες φάσεις
- επόμενες φάσεις

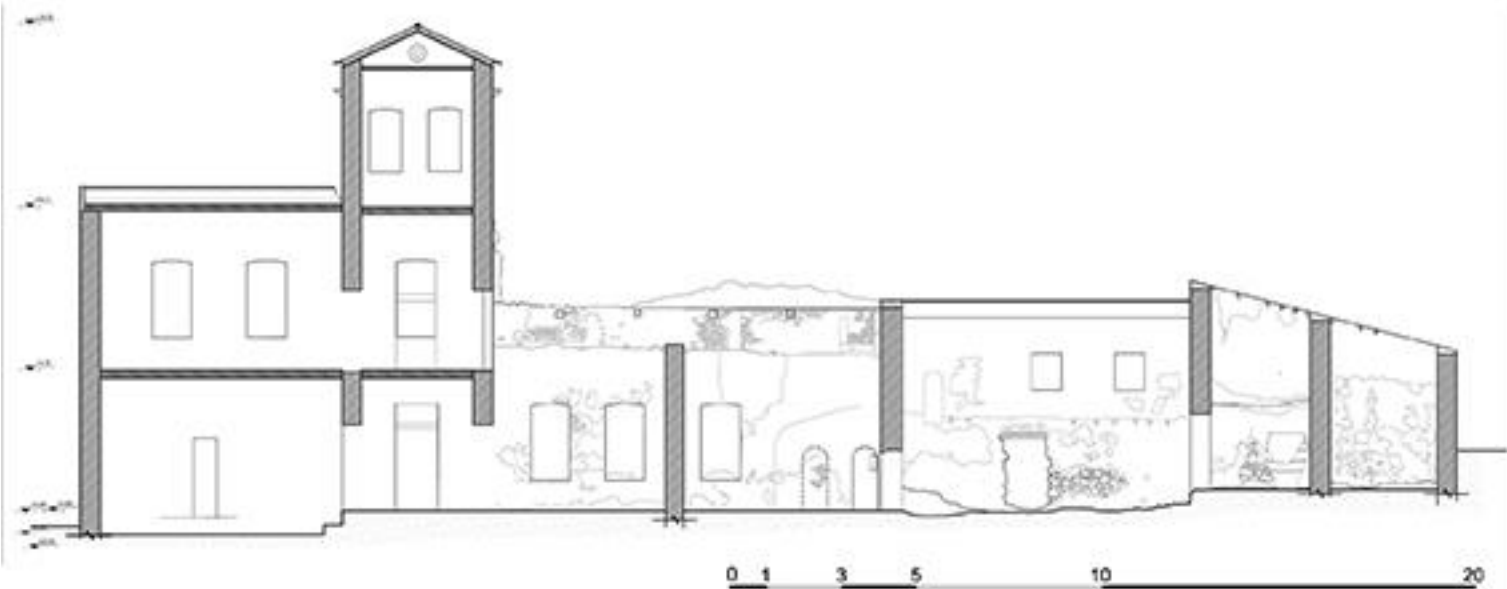

κάτοψη στέγης
+14.50

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20

τομή ΒΒ
τομή ΓΓ

Ερμηνεία

Ο αγροτικός χώρος στην Κρήτη αλλά και σε ολόκληρη την Ελλάδα ήταν και είναι ακόμα και σήμερα, αυτός που συνιστά και δίνει πνοή στην αγροτική οικονομία. Οι εκφάνσεις του αγροτικού χώρου μέσα από το πέρασμα των αιώνων είχαν πολλά πρόσωπα. Κάθε ένα από αυτά έκρυβε το πρόσωπο του μεγάλου κατακτητή, που σαφώς για να κυριαρχήσει ήταν απαραίτητο να έχει μία σταθερή και ακμαία οικονομία. Αρωγός σε αυτή τη πράξη ήταν ο αγροτικός χώρος ο οποίος έπρεπε να κατακερματιστεί και να κατανεμηθεί με συγκεκριμένους κανόνες και κριτήρια. Αυτή η κατανομή από τον κατακτητή είχε μέγιστη σημασία καθώς εδραίωνε με τα χρόνια τη κυριαρχία του. Αυτός που κατείχε τη γη στην ουσία, κατείχε συνολικά και τη χώρα. Συνεπώς, η διανομή της γης αποτέλεσε μία έμμεση διανομή εξουσίας. Για αυτό το λόγο στα τρία πρώτα κεφάλαια της έρευνας- Βυζαντινοκρατία-Ενετοκρατία-Τουρκοκρατία- η κατανομή της γης ήταν αυστηρά νομικά οριοθετημένη ώστε να μπορεί να είναι και ελεγχόμενη.

Μέσα σε αυτό τον κόσμο της εξουσίας και της εδραίωσης της κατάκτησης διαμορφώθηκαν χωρικά σύνολα που μπορούσαν να ικανοποιήσουν και να καταστήσουν δυνατά όλα τα παραπάνω. Αυτά τα χωρικά σύνολα ήταν με χρονολογική σειρά, η πρόνοια επί Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το φέουδο επί Ενετοκρατίας, το τσιφλίκι επί Τουρκοκρατίας και το μετόχι από τον 20^ο αιώνα και έπειτα. Αυτές οι έννοιες δεν ταυτίζονται. Αποτελούν μοναδικό και αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας και το ένα δεν αντικατέστησε απόλυτα το άλλο. Το κάθε ένα από αυτά είχε τα δικά του όρια και προϋποθέσεις σύστασης που λειτούργησαν σαν αλυσίδα για να

φτιάσουμε στη σημερινή μορφή των μετοχιών. Επίσης, κάποιοι όροι που συναντάμε ανά ιστορική περίοδο δεν παύουν απαραίτητα να υπάρχουν στην επόμενη περίοδο και να εξελίσσονται ακόμα και με την ίδια ορολογία.

Αυτό που άλλαζε κάθε φορά ήταν η εκάστοτε εξουσία η οποία έθετε τους δικούς της όρους επί τάπητος, και επέβαλλε την αντίστοιχη διαχείριση της γης. Τα όρια άλλαζαν για να μπορέσουν να ικανοποιήσουν καλύτερα τον 'άρχοντα' της κάθε εξουσίας. Ένας κατακτητής για να είναι ισχυρός θα έπρεπε να είναι και πλούσιος. Πλούσιος σε εδαφικές εκτάσεις και σε χρήμα.

Αυτός που κατείχε ένα συγκεκριμένο κομμάτι γης -ανεξαρτήτως έκτασης- αναφερόταν σε συγκεκριμένους οικονομικούς μηχανισμούς που είχε επιβάλλει ο κατακτητής. Η φορολογία της έκτασης αυτής ήταν επίσης ένας σημαντικός παράγοντας για την κατοχύρωση της εδραίωσης του κατακτητή.

Συνεπώς, εντοπίζουμε κοινά σημεία σε κάθε ιστορική περίοδο που ενώνουν το νήμα της εξέλιξης της αγροτικής οικονομίας. Είτε υπό τη βυζαντινή κατάκτηση, είτε υπό την ενετική, είτε υπό την τουρκική, η εκμετάλλευση της γης ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της εξέλιξης της οικονομίας. Ο στόχος λοιπόν ήταν ο ίδιος, απλά άλλαζαν τα μέσα και οι φορείς. Ο επόμενος κατακτητής παραλάμβανε από τον προηγούμενο ένα οικονομικό σύστημα το οποίο υιοθετούσε στον βαθμό που τον συνέφερε. Για αυτό, παρατηρούμε σε κάθε εναλλαγή τη διατήρηση κάποιων όρων και ό,τι τους ακολουθούσε, όπως παραδείγματος χάριν, το τιμάριο (εκχώρηση μερίδας γης) επί

Τουρκοκρατίας, το οποίο έχει έμμεση σχέση με τη πρόνοια με την ευρύτερη έννοια της 'προνόησης', δηλαδή της οικονομικής εξασφάλισης, επί Βυζαντίου και τέλος, με το φέουδο σε μεγαλύτερη κλίμακα, επί Ενετοκρατίας.

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα που η Ελλάδα απελευθερώνεται από τον Τουρκικό ζυγό και από τον 20^ο αιώνα, αλλάζει το ελληνικό φορολογικό σύστημα. Πλέον, η αρχή της συλλογικής αλληλεγγυότητας καταργείται, και ο κάθε φορολογούμενος αφήνεται ελεύθερος απέναντι στο νόμο. Έτσι, τα φορολογικά βάρη ελαφραίνουν και έμμεσα η εκμετάλλευση της γης γυρίζει σελίδα στην ιστορία. Δεν υπάρχει πια ο κατακτητής -μέχρι τη Γερμανική κατοχή και μετά από αυτή- που επιβάλλει τους δικούς του κανόνες, αλλά πλέον συνίσταται ένα κράτος με δημοκρατικό πολίτευμα. Συνεπώς, με το πέρασμα των χρόνων, η δημοκρατική πολιτική αλλάζει τα μέχρι τότε δεδομένα και θέτει καινούρια, για να φτάσουμε στο σημερινό οικονομικό σύστημα.

Το μετόχι από τον 20^ο αιώνα και έπειτα, συνιστάται ως ένα αυτόρκες κτιριακό συγκρότημα που διαθέτει ανάλογα με το μέγεθός του, γεωργικές εκτάσεις προς οικονομική εκμετάλλευση. Η έννοιά του προσδιορίζεται από την έννοια της ιδιοκτησίας και της παραγωγής συγκεκριμένων αγαθών προς όφελος του ιδιοκτήτη και της τοπικής οικονομίας γενικότερα. Συνεπώς, ένα μετόχι μπορεί να καταστήσει οικονομικά αυτοδύναμο όχι μόνο τον ιδιοκτήτη του, αλλά και την ευρύτερη περιοχή μέσω των προϊόντων που παράγει.

Στο παράδειγμα που μελετά η εργασία, το μετόχι Ησυχάκη στον Αλικιανό, παρατηρούμε τις φάσεις εξέλιξής του μέσα από το πέρασμα των αιώνων καθώς και τις μετατροπές που έχει υποστεί σε αρχιτεκτονικό επίπεδο για τη καλύτερη ικανοποίηση των αναγκών του εκάστοτε κατακτητή και χρήστη. Το συγκεκριμένο συγκρότημα αποτελεί τοπόσημο για τη περιοχή και έχει ιδιαίτερη ιστορική και κοινωνική σημασία καθώς συνέβαλε στην ιστορία του τόπου λόγω της θέσης του. Ο χαρακτηριστικός πύργος αναπτυγμένος σε τρία επίπεδα, κατέστησε το κτίριο στρατηγικής σημασίας το 1897 ως στρατηγείο του Τιμολέοντα Βάσσου. Επίσης, τη περίοδο της Γερμανικής κατοχής ως στρατόπεδο συγκεντρώσεως των γυναικόπαιδων. Αργότερα, στέγασε και το ορφανοτροφείο των Χανίων.

Η συμβολή του μετοχίου Ησυχάκη στην περιοχή είναι σαφέστατα μεγάλη, αφού κατέστησε τον τόπο στον οποίο κτίστηκε, τον Αλικιανό, ως τον τόπο που πολέμησε για να αντισταθεί στον Τούρκο κατακτητή και όχι μόνο. Αποτέλεσε ένα πολύτιμο κρίκο στην αλυσίδα με τα υπόλοιπα σημαντικά κτίσματα του Αλικιανού αλλά και της ευρύτερης περιοχής, όπως ο περίφημος πύργος των *Da Molin* (Δαμολίνων). Συνέβαλε στην οικονομία της περιοχής με τη παραγωγή προϊόντων και με την καλλιέργεια κηπευτικών και άλλων ειδών και κατέστησε αυτόνομη οικονομικά τη περιοχή.

Το μετόχι αποτελούσε ένα αυτόνομο κτιριακό συγκρότημα με γεωργικές εκτάσεις. Περιμετρικά, τα καταλύματά του ήταν αυτοδύναμα για το μόνιμο προσωπικό αλλά και για τους εποχιακούς

εργάτες γης. Οι βοηθητικοί χώροι ήταν απαραίτητοι για τις λειτουργικές τους ανάγκες. Επίσης, οι στάβλοι και οι αποθήκες, για τη φύλαξη προϊόντων, εφοδίων και ζωοτροφών, ο λεγόμενος 'εληδοντάς' ή 'εληδώνας' με το ελαιουργείο. Ο αεριζόμενος οντάς για την πρακτική της σηροτροφίας και το πηγάδι στον προαύλιο χώρο. Το συγκρότημα, προστατευμένο με τον ψηλότερο τοίχο στο βορρά, από τους έξω χώρους.

Όσον αφορά τον προσανατολισμό του κτιρίου είναι τέτοιος, ώστε να γίνεται εκμετάλλευση του ηλιακού φωτός τις περισσότερες ώρες της ημέρας και ταυτόχρονα να παρέχεται προστασία από τους βόρειους και δυτικούς ανέμους, ιδιαίτερα στον προαύλιο χώρο. Συγκεκριμένα, το ψηλότερο τμήμα του κτιρίου, που περιλαμβάνει και τον πύργο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά. Το δυτικό τμήμα είναι επίσης αρκετά ψηλό ώστε να προστατεύει εκτός από τους ανέμους και από την ιδιαίτερα υψηλή ακτινοβολία του ήλιου κατά τους θερινούς μήνες. Το ανατολικό και νότιο τμήμα του κτίσματος είναι σε χαμηλότερο ύψος, ώστε να γίνεται εκμετάλλευση όσο το δυνατόν περισσότερο της ηλιακής ακτινοβολίας κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Η τοποθέτηση του πύργου στο βορρά είχε το πλεονέκτημα της καλύτερης εποπτείας του χώρου, αφού οι επιθέσεις των επίδοξων κατακτητών γίνονταν σχεδόν πάντοτε από το βορρά.¹¹⁸

¹¹⁸ Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος «Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη» της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.

Αξιόλογα αρχιτεκτονικά στοιχεία αποτελούν οι παλιές υδρορροές από κουρασάνι (ρωμαϊκό κονίαμα) και οι δύο πέτρινες δέστρες για τα υποζύγια.¹¹⁹

Αυτή η αναδρομή στην ιστορία για την αναζήτηση των 'προγόνων' του μετοχίου, είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς γίνεται αντιληπτό για ακόμη μία φορά, ότι η δύναμη της εξουσίας, όποια και αν είναι αυτή, αναζητά την αρχιτεκτονική της έκφραση για τον αποδέκτη της, τον απλό λαό. Κατακτημένος ή μη. Φανερό παράδειγμα το σημερινό μετόχι Ησυχάκη που, περνώντας από διάφορα χέρια κατακτητών, καταφέρνει ακόμα και σήμερα ως ένα ερειπωμένο μνημείο, να αποπνέει τη δόξα των εποχών που πέρασαν και δε θα ξαναγυρίσουν ποτέ.

«Υπάρχει στον κόσμο τούτον ένας μυστικός νόμος -αν δεν υπήρχε, ο κόσμος θα 'ταν από χιλιάδες χρόνια χαμένος- σκληρός κι απαραβίαστος: το κακό πάντα στην αρχή θριαμβεύει και πάντα στο τέλος νικάται.»

N. Καζαντζάκης

¹¹⁹ Ο.Π.

Βιβλιογραφία

- Ανδρουλάκης Γιάννης, *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125π.Χ.-1922μ.Χ)*, Ηράκλειο 1997
- Ασδραχάς Σπύρος, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003
- Ασδραχάς Σπύρος, *Ζητήματα Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999
- Ασδραχάς Σπύρος, *Μηχανισμοί της Αγροτικής Οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978
- Berard V., *Κρητικές Υποθέσεις*, Οδοιπορικό 1897, Μέρες ναυάρχων και επανάστασης, Χανιά-Ρέθυμνο-Ηράκλειο-Σητεία-Σφακιά, Μτφρ. - Εισαγωγή - Σχόλια Γ. Μοραγλής, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994
- Γάσπαρης Χαράλαμπος, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13^{ος} - 14^{ος} αι.*, Αθήνα 1997
- Δετοράκης Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990
- *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Δωδεκάνησα-Κρήτη*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984, Τόμος 3
- Καψωμένος Γεώργιος, *Ο Αλικιανός και τα μνημεία του*, Τυποβιβλιοχαρτεμπορική Χανίων, Τουριστική Έκδοση, Χανιά 1958
- Λαΐου-Θωμαδάκη Αγγελική, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη Βυζαντινή εποχή*, Μτφρ.: Αγλαΐα Κασδαγλή, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σελ.69-70
- Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην Ελληνική γεωργία (1950-1980)*, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986

- Παρουσίαση εργασίας στα πλαίσια του μαθήματος «Επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη» της ομάδας εργασίας των: Μ. Αναστασάκη, Η. Καλογεράκου, Α. Μαραγκού, Κ. Πετράκη, Χ. Χατζημιχάλη.
- Πετμεζάς Σωκράτης, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα, Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003
- Ποιήματα Τιμολέοντος Βάσσου και Ιωάννου Καλογερή υπό Αναγνώστου Γ. Βλάχου, Οπλαρχηγού, Χανιά
- Σπανάκης Στέργιος, *ΚΡΗΤΗ Β' ΤΟΜΟΣ, Τουρισμός - Ιστορία - Αρχαιολογία*, Ηράκλειο Κρήτης, εκδ. Βαγγέλη Σφακιανάκη, Ηράκλειο Κρήτης

Τα αρχιτεκτονικά σχέδια του μετοχιού Ησυχάκη, ο χάρτης της σελίδας 15, η φωτογραφία του εξωφύλλου καθώς και οι φωτογραφίες με αριθμούς 3, 17, 19, 20, 21, 26, 27, 32, 37 και 38 είναι μέρος της εργασίας που αναφέρεται παραπάνω. Οι υπόλοιπες φωτογραφίες του μετοχιού είναι από το προσωπικό μου αρχείο.

Ο διαχωρισμός του μετοχιού σε συγκεκριμένες φάσεις, που έχουν αναλuthεί στην εργασία, βασίστηκε στον αντίστοιχο διαχωρισμό της εργασίας που αναφέρεται παραπάνω και αναδιαμορφώθηκε καταλλήλως.

Διαδίκτυο_

- http://www.eks-ik.eu/dimosieyseis-ekdoseis/arthrameletes/25-mia-syntomi-istoria-tou-alikianoy#_ftn1
- <http://frontoffice-147.dev.edu.uoc.gr/history/farmersvenetian.html>
- http://www.onalert.gr/stories/To_glossari_ths_Othomanikh_aytokratorias__lekseis_kai_ennoies_poy_mas_shmadepsan/2833
- http://www.eks-ik.eu/dimosieyseis-ekdoseis/arthrameletes/25-mia-syntomi-istoria-tou-alikianoy#_ftn1
- <http://el.wikipedia.org/wiki>
- <http://www.komep.gr/2001-teyxos-1/h-genesh-ths-ellhnikhs-astikhs-takshs-kai-toy-kratoys-ths>
- Αργυρώ Καλλιβερετάκη, [akallivretaki's blog](#) - Μετόχια, περιοχή Δήμου Ελ. Βενιζέλου

